

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ
ҒЫЛЫМ КОМИТЕТІ
М.О.ӘУЕЗОВ АТЫНДАҒЫ ӘДЕБИЕТ ЖӘНЕ ӨНЕР ИНСТИТУТЫ

ҚАЗАҚ ТЕКСТОЛОГИЯСЫ:

эпостық жырларды
мерзімдеу мәселелері

Алматы
2017

*ҚР БҒМ Ғылым комитеті М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының
Ғылыми кеңесі шешімімен баспаға ұсынылған*

Кітап ҚР БҒМ ҒК гранттық қаржыландыруы аясында жүзеге асырылған ғылыми-зерттеу
жобасы нәтижелері бойынша дайындалған (мемтіркеу №0115РК01669)

Редакция алқасы:

Әзібаева Б.У., Әлбеков Т., Елеукенов Ш.Р., Күзембаева С.Ә., Қалижанов У.Қ.,
Қирабаев С.С., Қорабай С., Қосан С., Пірәлиева Г.Ж., Рақыш Ж.С., Исмақова А.С.

Жауапты редакторы:

филология ғылымдарының кандидаты Токтар Әлбеков

Пікір жазғандар:

филология ғылымдарының докторы, профессор Гүлзия Пірәлі
филология ғылымдарының докторы Алымжан Хамраев
тарих ғылымдарының докторы Гүлбану Жүгенбаева

Жауапты шығарушы:

филология ғылымдарының кандидаты Жұмашай Рақыш

Қазақ текстологиясы: эпостық жырларды мерзімдеу (датировка) мәселелері.

Қ 17 Ұжымдық монография. — Алматы: «Әдебиет Әлемі», 2017. — 416 бет.

ISBN 978-601-7414-78-8

Ұжымдық монографияда қазақ фольклортануы мен текстологиясы саласында
арнайы зерттелмеген эпостық жырларды мерзімдеу (датировка) мәселелері
қарастырылады.

Кітап фольклортанушыларға, әдебиеттанушы ғалымдарға, жоғарғы оқу
орындарының студенттері мен магистранттарына, докторанттарына (PhD)
арналған.

ӘОЖ 821.512.122.0

КБЖ 83.3 (5 Қаз)

авторларының жеке қолжазбасы, тіпті қолтаңбасы сақталып қалмағандықтан, туындыларын мерзімдеу тұрмақ, авторлығын (атрибуция) дәлелдеу қиынға түседі. Кейде бір автордың шығармасы екінші біреуге телініп жүретін болса, енді бірде бүтіннің өзі бөлшектеніп, бірнеше адамның шығармашылығына кірігіп кетеді. Сондықтан көне әдеби мұраларды мерзімдеу барысында жекелеген шығарманың біртұтастығы ерекше мәнге ие болады.

Бұл ретте ғасырлар бойы жадтан жадқа ауызша ауысып, мазмұны сан құбылып, өзгерістерге түсіп отырған фольклорлық мұраларды, әсіресе эпостық жырларды мерзімдеудің аса күрделілігін айтпай кетпеуге болмайды. Себебі бұл белгілі бір эпостық туындының мәтін тарихын саралап, оның нұсқалары мен версияларын іздестіріп, өзара салыстырып, мәтіндік ерекшеліктерін айқындап, түпнұсқалық сипатын айқындайтын түпнұсқалық және аударма мәтіндер текстологиясына жатпайды. Мерзімдеу — текстологиялық зерттеудің салыстырмалы әдіс-тәсілдерінің қатарына жатқызылатындықтан, осы зерттеуге тарихи-фольклорлық, тарихи-генетикалық, салыстырмалы-тарихи, салыстырмалы-типологиялық талдаулар әдіснамалық негіз болды. Сондықтан ұжымдық еңбектің нысанына алынған бір топ батырлық және ғашықтық жырлардың шығу төркінінің мерзімделуі барысында тек текстологиялық түйіткілдерді ғана емес, жалпы филологияға, тіпті басқа қоғамдық ғылымдар саласына қатысты кейбір мәселелердің күрмеуі шешіліп, ұлттық тарих пен мәдениеттің әлі де ашылмаған, зерттелуі кемшін тұстарын жандандыруға мүмкіндіктер туындады деп ойлаймыз.

Ұжымдық монография авторлары құрамында тәжірибелі фольклортанушы ғалымдар, текстолог-мамандар қатыстырылды. Еңбектің «Кіріспе», «Алпамыс батыр» тарауын — филология ғылымдарының кандидаты Т.Әлбеков; «Қобыланды батыр» тарауын — филология ғылымдарының кандидаты Қ.Алпысбаева; «Қамбар батыр» тарауын — филология ғылымдарының кандидаты Ж.Рақыш; «Аңшыбай батыр және оның ұрпақтары» тарауын — филология ғылымдарының кандидаты С.Сәкенов; «Абылай хан» тарауын — ғылыми қызметкер Н.Елесбай; «Қыз Жібек» тарауын — филология ғылымдарының кандидаты Б.Жүсіп; «Айман-Шолпан» тарауын — филология ғылымдарының кандидаты П.Әуесбаева жазды.

АЙМАН-ШОЛПАН

Фольклорлық шығармалардың мерзімдік сипатын (датировкасын) анықтау – күрделі мәселе. Ол үшін фольклорлық мәтінді генетикалық – типологиялық, салыстырмалы-тарихи тұрғыдан жан-жақты тексеру керек болады. Шығармадағы тек оқиғалардың ізін ғана емес, сюжеттер мен мотивтердің, образдар жүйесінің пайда болу, даму, өзгеру кезеңдерін, сондай-ақ тілдік, көркемдік құралдарының әр кезеңге тән ерекшеліктерін ашу арқылы да жырдағы қоғам дамуының түрлі кезеңдерін анықтауға болады. Феодалдық қоғамда тарихи құжаттардың орнын атқарған аңыздар мен тарихи өлендерде синкреттілік сипат басым болды. Тарихи сипаты мен эстетикалық қызметі жөнінде бұл кездегі жырлар ерекшеленді. Сондай-ақ бұл тұстағы фольклорға тән ерекшелік: аймақтық және тұрмыстық деңгей айқын байқалды. Әлеуметтік тұрғыдан билеушілер мен халық арасындағы жік те анық білінді. Әрине ғашықтық жырлардағы географиялық, хронологиялық мәселе аңызға қарағанда көмескі көрінеді. Дегенмен бұл жанрда да белгілі бір тарихи кезеңге қатысты шындық фактілері айқынырақ сақталады, мүлде өзгеріп кетпейді. Фольклорлық шығармаларда фольклорды таратушылар мен жинаушылардың еңбегінің нәтижесі ғана емес, сан ғасырлар бойы қалыптасқан халық дәстүрінің жалғастығы сақталған. Белгілі бір фольклорлық мәтіннің құрылымы да түрлі тарихи даму кезеңдерінің жиынтығы іспеттес. Яғни фольклор үшін тек хронология ғана емес, әрбір мәтінді құраушы элементтердің пайда болу, даму кезеңдері мен сол кезең іздерінің мәтін аясындағы біртұтас қызмет еткен дәуірінің мерзімін білу де маңызды болып табылады. Фольклордың варианттылық сипаты да оның уақыт аралық өзгеріс сипатын танытады.

Ал, біз назарға алған «Айман-Шолпанның» бір ғана варианты белгілі. Яғни оның құрылымындағы элементтер тарихы мен жырдың кең таралған кезі, және жазба әдебиеті мен баспаның ықпалы болған кезі туралы айтуға болады. Біздің талдау нысанымызға алынған «Айман-Шолпан» жырының мәтініндегі сюжет, мотивтердің өзі ең көне дәуірден бастап,

феодалдық дәуір, рулық дәуір, мемлекеттік дәуір кезеңдерін басынан кешірсе, ал жарық көру тарихы төңкеріске дейінгі, кеңестік дәуір мен тәуелсіздік тұсындағы кезеңді, дәуірді қамтиды. Сол арқылы әр кезеңнің өзіне тән тұрмыс сипатын аңғаруға болады.

Мәселен, жырдағы «Сәлемде Әлібектей жездең сорға, мал айдап кетіп еді Орынборға» – дейтін шумақта қазақ даласына сауданың мықтап еніп, Орынбордың сауда орталығына айналған кезінің ізі бар. Фольклорлық туындылар ауызша орындалу арқылы туылатын болғандықтан, оның қағазға түскенге дейінгі қаншама уақыт өмір сүру уақыты бар. Яғни онда фольклортану ғылымы пайда болмастан бұрынғы өмірдің елесі бар. Фольклорға қарағанда археология мен этнография ғылымы нақтылы датировкалармен ерекшеленеді. Фольклор – тарихтың тура көшірмесі емес, оның көркемделген сипаты. Онда аталған жер-су аттары да шартты түрде алынады. Эпоста қай қаланың, жердің атауы басты мақсат емес, сол мекендегі оқиға мен батырдың жеңісін дәріптеу алғы кезекке шығады.

Фольклорда бейнеленген тарихи факті бір қарағанда анық, айқын сияқты көрінеді. Ең алдымен белгілі бір оқиға болады да /салыстырмалы түрде шамамен/ бұл оқиға фольклорда көркем түрде бейнеленеді.

Әрбір жанрдың пайда болу, даму, шарықтау сатысы мен өшу сатылары бар. Жанрдың белгілі бір уақыт аралығына тән екендігін ғалымдар жан-жақты қарастырған. Қазақ халқының басынан кешірген тарихи – әлуметтік стадиялардың күрделілігі оның эпостарына да әсер еткен.

Мысалы, әр түрлі тарихи-экономикалық жағдайлар мен әр түрлі ұлттық таным ерекшеліктері және әр кезеңнің қажеттіліктері арқылы да датировканы анықтауға болады. Мысалы, соғыс пен ұлт-азаттық күрестер тұсында тарихи өлең-жырлар мен эпос, аңыз жақсы дамып, олардың кейіпкерлері тарихи тұлғалар бола бастайды да лирикалық сипат екінші кезекке шығады. Біздің талдау нысанымызға алынған «Айман-Шолпан» жырындағы тарихи оқиға мен тарихи тұлғалар және жырдың лирикалық сипаты осыны айғақтайды. Көбіне бейбіт кезеңде тұрмыстық лирикалық өлеңдер, балладалар басымдық алады. Яғни әрбір тарихи кезеңге тән тақырыпта да, қамтылатын мәселеде де, символикалық образда да, көркемдік-бейнелегіштік құралдарында да өзгеріс орын алды. Өзінің даму тарихында түрлі кезеңдерді басынан кешірген жыр ұлттың даму кезеңдерін де бейнелейді. Яғни уақыттық кезеңдер тек жанрдың құрылымына ғана әсер етпейді. Уақыт өзгерісі шығарманың тақырыбы

мен мәселелерінен, мәтіннің символикасынан, сондай-ақ сана-сезім деңгейінен де көрінеді.

Яғни жырда тарихқа дейінгі /мифологиялық/ кезеңнің белгілері бар деуге болады. Екінші тарихи кезең – жырдың хатқа түскен, жазба мәдениеттің пайда болған кезеңі. Сондай-ақ ондағы тарихи танымдардың көрінісі, мысалы, бірқұдайлық сенім мен оған дейінгі кезең суреттері арқылы мерзімдік болжамдар жасалады. Бұлардың әрқайсының өзіне тән өмір заңдылықтары, мәдени-тарихи ерекшеліктері, яғни фольклорлық жанрлар жүйесіндегі фольклорлық форманың өмір сүруі мен таралуының өзіндік ерекшеліктері бар. Тарихқа дейінгі заман фольклоры практикалық қажеттілікті қамтамасыз етіп, танымдық қызмет атқарса, біртіндеп сауықтық, тағлымдық-тәрбиелік қызметті де иемденіп, ритуалдық-магиялық қана емес, көркемдік қызметті де иеленеді.

Таным-түсініктер өзгерген соң, жалпы дүниетаным да өзгеріп, шығарманың негізі кейіпкері, қауымдық ұжым емес, күшті, ержүрек батыр тұлға болып өзгереді. Тарихи кезеңнің табиғат құбылыстары мен тылсым күштерге табынған мифологиялық кезеңнен айырмашылығы: негізінен қоғамдық, тарихи құбылыстар мен фактілерге басымдық беріледі. Осы кезеңде батырлық эпостар мен тарихи эпостарда негізгі кейіпкерлердің тарихи сипаты басым болды. Тарихи және тұрмыстық кезең арасында халықтың батырлық өткені мен тұрмыс-салтын, символын бейнелейтін баллада жанры пайда болды. Онымен қатар әлеуметтік-тұрмыстық, отбасылық-өлеңдер қатар дамып, сол кезеңдегі қоғамның жағдайын бейнеледі. Сол тұстағы маңызды жанрдың бірі халық драмасы болды.

Ал мемлекеттің өркендеп, дамыған кезінде басымдық алған жанрлар кейін мемлекеттің құлдырау кезінде қандай күй кешті, ондай дәуірде қандай жанрлар пайда болды? – дейтін мәселелерге жауап іздеу де біздің тақырыбымызды ашуға көмектеседі.

Қазақ мемлекетінің өзгеге тәуелді өмір кешкен дәуірінде ұлттық рух бәсеңдеп, эпостың бұрынғы батырлық рухы әлсіреп, сюжеттер аңыз бен әңгімеге ауысып, новеллистикалық сипат алады. Әр түрлі отбасылық тұрмыстың элементтерін бейнелеу басымдық алып, онда лирикалық өлеңдер мен балладалар көрініс тауып, отбасылық кикілжіңдерге мән беріле бастайды. Яғни бұл кезеңдегі фольклор тұрмыстық басымдық мән иеленген басқа калорит иемденеді. Басқа әлеуметтік-қоғамдық құрылым әсері жанрлардың өзгерісінен, кейіпкерлердің өзгерісінен көрінеді

(мысалы, Көтібар). Яғни бұрынғы батырлықты жырлау енді қоғамдық, отбасылық мәселелерді жырлаудан әрі аспайды. Мәселен, батырлық ертегілердің новеллалық, халықтық әңгімелерге ауысуы сияқты. Бұл кейін жазба әдебиетінің дамуына байланысты фольклордың жаңаша жандануына дейін жалғасты. Белгілі бір кезеңде қазақ фольклорының тәуелсіздік тұсындағы зерттелу методикасының өзгеруіне байланысты болды. Бұрын «Айман-Шолпан» қалай зерттелді? Ал осы кезде қалай зерттелді? Қандай айырмасы бар? — деген мәселелерді анықтау да фольклорлық туындының мерзімін (датировкасын) айқындаудың алғы шарттары болып табылады.

«Айман-Шолпан» жырының басылу мерзімі, зерттелу кезеңдері, жырдағы бейнеленетін оқиғалардың мезгілі, дәуірі мен кейіпкерлердің өмір сүруінің даталық, мерзімдік сипатталуы тұрғысынан бұған дейін арнайы қарастырылмады. Әрине, қазақ фольклорындағы сипаты өзгеше бұл жыр жайында қазақтың көрнекті фольклортанушыларының барлығы дерлік пікір білдірген. Бірақ олардың барлығы бірін-бірі қайталамайды. Олардың көбіне ортақ пікір — жыр оқиғасының ХІХ ғасырдан ХХІ ғасырға дейінгі аралықты қамтитындығы жайлы ойлары. Жырдың жанры жөнінде зерттеушілер бірде ғашықтық жыр, лиро-эпос, балладалық жыр, тарихи эпикалық поэма, дастан деп атап, әр түрлі жанрлық сипатта қарастырған. Әр зерттеушінің өзіндік тұжырым-түйіндері бар. Мұның өзі жырдың әр түрлі кезеңдерде зерттеушілердің назарынан тыс қалмағандығын білдіреді. Жалпы жыр жайындағы үлкенді-кішілі пікірлердің барлығын жинақтап, жан-жақты саралағанда фольклорлық туындының даму, өзгеру жолын тануға болады. Ол көне заманғы таным-түсініктер мен фольклорлық дамудан жазба әдебиетіне дейінгі аралықты қамтиды. Қазақ фольклорының тарихилығының әдебиеттен басқаша екендігі ғылыми тұрғыдан қалыптасып, бекіген.

«Фольклордың тарихилығы деген ұғым — өте кең мағынаға ие. Біріншіден, бұл фольклордың өзі — тарихи құбылыс деген сөз. Яғни, фольклорлық ойлау, фольклорлық дәстүр, фольклорлық шығарма — міне, осының бәрі — тарихта болатын нәрсе, оны аттап кету мүмкін емес. Бұлардың бәрі тарихтың белгілі бір кезеңінде болуға тиіс, сол дәуірдің жемісі, адамзат мәдениетінің бір сатысы деп танылуы керек. Екіншіден, фольклор — адам тіршілігімен тікелей байланысты, оның болмысының бір бөлшегі. Сондықтан ол адам өмірінің барлық жағын бейнелейді,

шаруашылығынан, тұрмысынан, әдет-ғұрпынан, салт-санасынан толық мәлімет береді, үшіншіден, фольклор тарихи оқиғаларға тікелей де, жанама да байланысты болады. Екінші сөзбен айтқанда, фольклор халық тарихындағы маңызды оқиғаларды қамтып, солардың негізінде жаңа шығармалар туындатып, тарихи қайраткерлер жайында әңгімелейді. Төртіншіден, фольклор халықтың өзінің тарихқа қатынасын, көзқарасын танытады, маңызды оқиғалар мен көрнекті тұлғаларға берген халықтың бағасын, қарым-қатынасын көрсетеді. Бесіншіден, фольклор әр дәуірге, қоғам өміріне сәйкес өзгеріп, тарихи циклизациядан өтіп отырады. Соның нәтижесінде жанрлардың трансформациясы жүріп жатады. Әрине, бұл айтылғандар фольклордың барлық жанрында бірдей емес. Әр фольклорлық жанрдың өзіндік қасиеттері оның тарихилығына әсер етеді» [1, 78].

Қазір бізге мәлім «Айман-Шолпан» жырының жалғыз ғана нұсқасы бар. Бірақ оны жырлаған ақынның аты жөні күні бүгінге дейін мәлім емес. Оның өзі төңкерістен бұрын 1896, 1898, 1901, 1906, 1910, 1913 жылдары Қазан баспасында алты рет басылып шыққан. Жазып бастырған Жүсіпбек қожа Шайхұлисламұлы. Жырдың қысқаша мазмұны 1901 жылы «Торғай газетінде» (№ 17) басылды. Ал 1902 жылы «Торғай облыстық ведомосы» (№ 62) жырды қазақ тілінде жариялады. Бұлардың бәрі 1896 жылғы басылғанын қайталайды. Кейін осы нұсқа және Қазан төңкерісінен кейін де Кеңес жылдарында бірнеше қайтара басылды (1931, 1957) [2, 5-29].

М.Ғабдуллин: «Айман-Шолпан» жырының оқиғасы реалистік өмірден алынған. Жырдың басты кейіпкерлері – Көтібар мен Арыстан тарихта болған адамдар. Тарихи деректердің айтуынша, Көтібар Берсеннен, Арыстан Тінәліден туған. Берсен мен Тінәлі – бір кісінің баласы. Бұлардың руы – Шекті, оның ішінде Тілеуқабақ, мекені – қазіргі Ақтөбе облысының Шалқар ауданы. Көтібар мен Арыстан өткен ғасырдың ортасына дейін өмір сүрген [3, 172]. Т.Шойғарин: «Көтібар Ақтөбе облысы, Шалқар ауданының он бірінші аулында туған, ұрпақтары осы күнде де бар», – десе, Тыным Бірманов: «Ақтөбе облысының Ключевой ауданында Көтібардың моласы бар. Көтібарды бай-сұлтандар, хан тұқымдары Жанқасқа дегенге ақша беріп өлтірті. Оның сүйегін Арыстан мен Есет сауын айтып, эзер тауып алады» –[4, 174] деп жазады. Ал, жырдағы Айман, Шолпан, Әлібектер жайында тарихи мәліметтер жоқ.

Тарихшы М.Ақынжановтың [5, 2] айтуына қарағанда, бұл жыр өткен ғасырдың екінші жартысының бас шенінде, яғни Қазақстанның Россияға қосылуы аяқталған кезде туған. Ал осы кезде пікір білдірген әдебиетшілердің қай қайсысы болса да жырдың нақтылы шыққан мезгілін дәлдеп айтпағанымен де, оқиғасы шындық өмірден алынған деген көзқарасты ұстанған.

М.Ғабдуллин «Айман-Шолпан» жырын талдамас бұрын жалпы оқиғасын мазмұндайды да жырдың шығу мерзімі жайлы: «Он тоғызыншы ғасырдың 70 жылдарындағы қазақтың әлеуметтік-қоғамдық өмірінде болған жаңалықтарды суреттеу идеясынан туғандығының» негізгі себептерін Қазақстанның Россияға қосылуының әр түрлі кезеңдерде іске асқандығымен, мысалы, кіші жүз (1731), содан кейін орта жүз (1740), өткен ғасырдың бас кезінде ұлы жүздің қосылуымен, ел басқару, ел билеу істеріне енген өзгерістермен, әрбір ауылды үш жылдық мерзімге сайланған старшындардың басқаруы, округтерді болыстар сайлаған аға сұлтандардың басқаруы, қазақ елінің облыстарға бөлінуі, ел басқару жөнінде ескі тәртіп жойылып, оның орнына «сайлау», жоғарыдан «тағайындау» тәртібінің қалыптасуынан қазақтың экономикалық және мәдени өміріне де енген өзгерістер, қазақ даласына қалалармен, өндіріс орындарының және мектеп, оқу орындарының ашылуы, сауда-саттық қарым-қатынастардың күшеюін, елдің рухани дүниесіне де әсер еткендігінің мысалында қарастырды. Ғалым: «Айман-Шолпан» — реформа дәуірінен кейінгі қазақ аулындағы әлеуметтік қарым-қатынастарды, қоғам өміріне, тұрмыс-салтқа енген өзгеріс, жаңалықтарды суреттеу идеясынан туған жыр. Ол өзінің осындай негізгі идеясын жырдағы басты кейіпкерлердің мінезін, іс-әрекеттерін суреттеу арқылы көрсетеді. Бұл ретте жырдың кейіпкерлері екі топқа бөлінеді. Біріншісі — ескілік өмірді, бұрынғы тұрмыс-салтты жақтайтындар. Ол — әлеумет сахнасынан кетіп бара жатқан феодалдық құрылыстың өкілдері Көтібар мен Маман. Екіншісі — жаңа туып келе жатқан капиталистік қарым-қатынасты, қоғам өмірінде соған негізделген жаңалықты жақтаушы жастар. Олар: Айман, Арыстан, Әлібек, Шолпан. Бұлар қазақ қоғамына ене бастаған жаңа дәуірдің өкілдері ретінде жырға қосылады, олар бұрынғы заманда кездеспеген жаңашыл іс-әрекеті, мінез-қылығымен алынады. Сондықтан да олар бұрынғы қазақ әдебиетінде болмаған, жаңа заманда туған жаңа кейіпкерлер болып табылады. Сөйтіп жырда ескі

мен жаңаның тартысы бейнеленеді, жыр оқиғасы сол тартыстарды суреттеуге құрылады» [3, 178] – деп, жырдағы Маман мен Көтібардың үйге таласып қақтығысуын билікке талас деп түсіндіреді.

Негізінде жырдың басты тақырыбы – батырлық пен байлықты дәріптеу емес, адамдық пен ақылдың артықтығын көрсету. Сондықтан Маман мен Көтібардың соншалықты байлық иемденгенмен, мақтанғойлық пен даңғойлық мінездерінің айналасына тигізген зардабы жыр оқиғасына негіз болған.

Мамеке-ау, үш жүз кісі Шекті келді,
Былғайтын егескенді кекті келді.
Жадағай киіз үйге түспей отыр,
Сіздің үй бұл мейманға епті келді.

Мұнда Көтібардың тік мінез, дөкірлігі, морт, ашушаң, даңғой, менмен, мақтаншақ жағымсыз мінездері алға тартылады, бірақ, дегенмен оның бойындағы батырлық мінез жөнінде де жыр ұмыт қалдырмайды. Зерттеуші Көтібардың ежелгі батырлардан бөлек кейіптегі тек күлкілі, күні өткен кейіпкер ретіндегі бейнесіне ерекше талдау жасаған. Назар аударайық:

«Жыр Көтібар мен Маманды дәурені өтіп бара жатқан феодалдық құрылыстың ескі көзі етіп суреттейді. Олардың заманы ескіргені сияқты, өздері де ескірген, тозған адам екендігін аңғартады. Солай бола тұрса да, олар тозып, ескіргендігін мойындамайтын, бұрынғы күндерін жоқтап, соны көксейтіндігін, тартысып, таласып өтетіндігін білдіреді, соған әрекет жасайды. Олардың мұнысын халық жыры: «Әурешілік, болмайтын іс», – деп бағалайды және күлкі етеді. Бұл тек Көтібар мен Маманды ғана мазақтау емес. Сонымен қатар, олардың күні өтіп бара жатқан заманын, ескі салтын, жаңа дәуірге үйлесі жок мінездері мен іс-әрекеттерін келеке, сықақ етеді. Жыр бұлардың қазақ халқының алға басуына шырмау болатындығын, жаңа заман жағдайына керегі жок адамдар екендігін аңғартады. Жаңа тілек, жаңа жағдайлар тұрғысынан қараған жыр Көтібар мен Маманды, солар арқылы ескі өмірді, оның халыққа жат салттарын сынайды» [3, 178].

Жырды тарихи шындық тұрғысынан бағалайтын зерттеуші суреттеген жырдағы жаңа заманның адамдары жастар деп атап, олардың іс-әрекеті мен ақыл-парасатын суреттейді. Айман бейнесі – жырда жаңа заманның, жаңа адамның тұлғасы, халықтың ендігі панасы, қамқоршысы, ақылгөйі, яғни қазақ қоғамына енген өзгерістерге сәйкес қазақ ұғымында жаңадан

пайда болған кейіпкер деп есептейді. Және бұған дейінгі ел санасындағы Құртқа, Назым, Ақжүніс, Қыз Жібектерден Айманның айырмасы – әлеуметтік мәселелерде шешуші рөл атқарып, бітімгерлік саясат ұстанатындығын баса атайды. Оның бойындағы ақылдылық, болашақты болжағыш сезімталдық, айлакерлік, намысқойлық, батырға тән өрлік мінездерін нақтылы мысалдармен дәлелдейді.

Айманның бойындағы махаббатқа беріктік, артында қалған асыл жары Өлібектен күдер үзбей, есінен шығармай, оған қандай жағдай болғанда да қосылу керек деп, өзіне-өзі ант етуінен көрінеді деп тұжырымдайды. Және өз сезімін алғашқы болып Өлібекке Шолпан арқылы жеткізуі де оның ерекшелігі ретінде дәріптеледі. Ел ішіндегі татулықты сақтау үшін Өлібекпен Көтібардың арасына бітім айтып татуластыруы, өзі Өлібекке тиіп, сіндісін Арыстанға қосуы, Көтібарды әрі құда, әрі өкіл ата етуі ерекше ақыл-айла тапқан Айман сияқты жаңа қыздардың бейнесі заманның қажеттілігінен туды деп есептейді ғалым. «Айман-Шолпан» жырының көркемдік сипаты, құрылымдық ерекшелігі мен поэтикалық тілі зерттелді. Лиро-эпостық жырға тән белгілері жайлы айтылған ғалымдар пікірлері жүйеленіп, жырдың көркемдік ерекшелігі, тілдік кестелері мен композициялық құрылымы талдауға түскен. Аталмыш жырды жан-жақты талдаған ғалым лиро-эпостық жырлардың батырлар жырынан бөлек кезеңді бейнелейтін ерекшелігі жайында да өзіндік ой-тұжырымдар жасаған «...батырлар жырының басты тақырыбы, күрделі әңгімесі – ел қорғау жайы болса, лиро-эпостық жырлардың одан біраз айырмашылығы бар сияқты. Ең алдымен, бұл алуандас жырлардың оқиғасы халықтың ертедегі жалпы әдет-ғұрпына, үйлену салтына байланысты туған. Онда көбінесе бір-біріне ғашық болған жұбайлар жайы, олардың қуанышы мен арман-мұңы, қайғы-шері суреттеледі. Және де өткен заманда жастардың бас бостандығы болмағандығы, олардың арман-мүдделеріне жетуі, сүйгендеріне қосылуы жолында көптеген бөгеттердің кездескендігі, ол бөгеттерді жеңе алмай ауыр аза, зор қасіретке ұшырағандықтары жырға қосылады», – деген пікір білдіреді [3, 255].

Лиро-эпос жырларының қай мезгілде пайда болғанын кесіп айту қиын. Өйткені олар кезінде қағазға түспеген және басқа да жөнді дерек сақталмаған, тек ұрпақтан ұрпаққа ауызша айтумен ғана сақталып келген. Оқиғасы кейінгі дәуірлерден алынған лиро-эпостық жырларының бірі – осы «Айман-Шолпан» жыры.

Сондай-ақ, жағымды бейне қатарында өз ағасы Көтібарға карама-қарсы мінездегі тұлға ретінде Арыстанның қылықтарын талдаған. Ғалым Арыстанның ел бірлігін, татулығын ойлаған қасиеттерімен қатар, ерекше сезімталдығын, қайырымдылығын, ағасына деген бауырмалдығын мәтіндік мысалдар арқылы дәлелдейді.

«Көтібардың ерегіспен жасаған бұл шабуылының арты үлкен дауға, ұрыс-жанжалға әкеп соғатынын, Айман сияқты, Арыстан да түсінеді. Сондықтан ол алдағы күнде ел-жұрттың ылаңға түспеуін көздейді. Болашақта бітісер істің белгісін іздейді. Ол үшін Айманның тілегін қабылдап, Шолпанды еліне қайыру керек деп ұйғарады және бұған қарсы болған Көтібарды көндіріп алады. Осыдан былай Арыстан мен Айман ел қамын ойлаған адамдар болып шығады. Ол Айманның ақылмен жасаған әрбір ісін қолдап та отырады. Есеттің байғазы деп сұраған тілегін Көтібардың ырқына қоймай орындатады. Ондағы ойы Айманды ел-жұртынан, сүйген жарынан айырмау, Көтібардың: «Айманды тоқалдыққа аламын», – дегенін болдырмау еді. Егер Көтібар тағы бір пәле бастап, Айманды тоқал етіп алатын болса, онда ел арасы татулыққа келмей, қырғын ұрысқа айналады деп түсінген Арыстан істің насырға шаппау жағын қарастырады. Шолпанның еліне қайтарылуы, Есеттің байғазы алуы Арыстан мен Айманның ел қамын көздеген ойынан туған еді» [3, 181].

Екі елдің келісімге келіп, татуласуына Айман сияқты Арыстан да себепкер болады. Ол осы табысып, татуласудың берік белгісі ретінде Шолпанға үйленеді. Шолпанды өзіне тең жар-жолдас деп түсінген Арыстан оны ақ көңіл, адал ниетімен, барлық махаббатымен сүйіп қосылады.

«Жырда Әлібек пен Шолпан образы айқын түрде суреттелмесе де, олардың да жаңа заманның жемісі екендігін сезінгендей боламыз. Бұл ретте олар Айман мен Арыстан бейнесін толықтыра түскен образ секілді. Әйткенмен Әлібек образына жырда азғантай болса да көңіл бөлінеді. Ол сауда-саттық ісіне араласады, қазақ арасына жаңадан кіріп келе жатқан капиталистік элементтерді құптаған кісі болып көрінеді. Әлібек образының бір қыдыру көзге түсетін жері – оның қасына 1400 жігіт алып, Көтібарға шабуыл жасауы. Бұл шабуыл Көтібардан кек қайыру ғана емес, сонымен қатар, оны ескі салтқа, барымтаға, ел талауға және бұларды қолдаушыларға қарсы көтерілген халық күші деуге болады» [3, 183].

Ғалым М.Ғабдуллин «Айман-Шолпанның» композициялық құрылысы, оқиғаны баяндауы жағынан басты ерекшелігі – оқиғаның шиеленіскен тартысқа құрылуы екендігін және бұл тартыстың сипаты фольклорлық шығармалардың басқа жанрларынан ерекшелетін қазақ қоғамы өмірінен орын алған талас-тартыс, ескінің жеңіліп, жаңаның жеңетіндігін бейнелейді, әлеумет сахнасынан ығыстырылып бара жатқан және ескілікті қолдаушы адамдарға жаңа заманның жаңа адамдарын, жастарды қарсы қоя отырып, соңғыларын ардақтай жырлайды, үлгі етеді.

«Айман-Шолпан» жырын терең зерттеп, әрі драма желісін пайдаланған М.Әуезов: «Қазақ халқының эпосы мен фольклоры» [6, 181] деген көлемді зерттеуінде жырға былайша сипаттама берген: «Біріншіден, бұл дастанды шығарушының аты-жөні мәлім емес, жыр көп уақыт ел арасында ауызша айтылып, таралып келген. Демек, шығарманың әуел бастағы нұсқасы – екшеліп, өңделе түскен деген сөз. Екіншіден, «Айман-Шолпан» қаһармандарының кейбіреулері (Көтібар, Есет) тарихта белгілі адамдар болғанына қарағанда жырдың шығу межесі өткен ғасырдың орта тұсы деп шамалауға келеді.

Үшіншіден, жырдың көркемдік кестесінде классикалық эпосқа тән әсірелеулер аз, оның есесіне қазақ елі тұрмысының реалистік суреттері басым. Жырда қазақ қоғамының ішіндегі бірсыпыра қайшылықтар көрініс береді. Соның бірі – ру шонжарлары арасындағы бақкүндестік, бәсекелестік. Маман бай мен Көтібар батырдың өзара ерегісі «Кім мықты» дейтін өркөкірек мінезден туады. Осы ерегіс үстінде «жеңген» Көтібар батырдың кейіннен өзі жар етпек болған Айманға қолы жетпей, күлкілі халге ұшырауы жалаң батырлықтың дәурені өткенін аңғартады.

Жазушы М.Әуезов жырда айтылатын әңгімелерді негізге ала отырып, «Айман-Шолпан» атты пьеса (1934) жазды, ол алғашқы кезде қазақтың Абай атындағы опера театрында қойылды, кейіннен облыстық театрлардың репертуарынан орын алады. Кейінірек Әуезов бұл пьесасын қайта жөндеп, көркемдеп жазып шыққан.

Мұхтар Әуезовтың «Айман-Шолпан» жыры бойынша жазған музыка драмасы (1934) Қазақтың мемлекеттік академиялық опера және балет театрының репертуарынан, 1960 жылдан драмалық театрлар сахналарында күні бүгінге дейін түспей келеді.

«Айман-Шолпан» жырының ХІХ ғасырда туғандығы туралы тұжырым көпшілік ғалымдарымыздың тарапынан айтылған екен. М. Әуезов те жырдың шығу мерзімі жөнінде: «Жырдың Көтібар, Есет

сияқты кейіпкерлері өткен ғасырдың орта шенінде өмір сүрген адамдар екендігіне қарап, дастан сол тұста немесе содан кейінгі кезеңде туған деп байлам жасауға болады» [7, 45], – дейді. Сонымен қатар, М. Әуезов жырдың халық арасына көп таралуының сыры мынада деп былайша тұжырымдайды: «Көркемдік қасиеті жағынан қазақ эпосының үздік үлгілері саналатын «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» немесе «Қыз Жібек» жырындай болмағанымен, «Айман-Шолпан» – халық арасына ең көп таралған дастандардың бірі. Сірә, мұның сыры жырдың образдық-сюжеттік негізінің өмірден алынған шынайылығында, реалистік ерекшелігінде болса керек» [7, 45].

М.О.Әуезов поэманы сахналық шығармаға айналдырғанда тақырып, сюжеті жағынан поэманың оқушыларға көмескі болып келген юморлық жақтарын бірінші орынға шығарып, күлдіргі жайттарды Көтібардың айналасына жинақтап, адамдарының аттарын ғана алып, сахнаға лайықтап, негізгі идеялық нәрін, стиль ерекшелігін ұғынып, негізгі түрін сақтап, не өзгертіп, өзінше құрған. «Айман-Шолпан» пьесасында драматург, поэмадағы белгілі қаһармандарымен қатар, жырда жоқ, бірнеше жаңа адамдарды енгізген. Олар: биші өзбек жігіт, биші орыс әйелі, Қокан саудагері, қу Жарас т.б. Бұл кейіпкерлер поэманың сюжетін, оқиғаны қоюлата, күлдіргі жақтарын толықтыра, күшейте түскен. Солар арқылы керекті мәселенің өзегін ашу үшін түскен өз жанынан күлкілі монолог, диалог, речитативтер жазған. Ескі мен жаңа, кәрілер мен жастар қарым-қатынасы шиелініскен жерде ескілік жеңіліп, жеңіліп қана қоймай, күлкі, мазақ болып жеңіліп, барлық іс, жаңалықты қолдаушы жастардың пайдасына шешілетін шешім шығарған.

Басқаларын айтпағанда, оқиға аяқталар алдындағы Көтібардың монологы мен Теңгенің оған айтқан сөздерін мысалға алсақ та жеткілікті.

1934 жылы бұл шығарманы театрда қойғанда басты ролді атақты Күләш Байсейітова ойнаған.

Мұның өзі жырдың жазба әдебиетінің, соның ішінде, драматургия жанрының өзегіне айналуы да оның дамуындағы бір белесті кезең болып саналатындығын көрсетеді.

Демек, «Айман-Шолпан» драмалық комедиясында М.Әуезов жырдың өн бойындағы халықтық мысқылдың сырын, мәнін терең сезініп, осы қырын комедия жазуға пайдаланады. Негізінен пьесадағы сюжет жыр сюжетінен ауытқымағанымен, қаламгердің тартысты тереңдетіп, образдарды түрлентіп, жаңа

өрнектер қосу арқылы комедиялық сипатын арттырғандығы пьесадағы кейіпкерлердің жетеуін жырдан алып, қалған он кейіпкерді авторлық қиялы, шығармашылық мақсаты арқылы тудырғандығынан көрінеді. Мәселен, жырдағы тартыс Маман мен Көтібардың сәнді үйге таласуынан басталса, пьесадағы тартыс Әлібек, Маман байлардың Көтібарды адам санатына қоспай, намысына тиюінен өрбиді. Жырда жоқ, драматург қиялынан туған кейіпкер — Жарас барлық күлкілі ситуациялардың бел ортасында жүреді. Халық жырының негізінде туған бұл драмалық туынды Әуезовтың халықтық фольклор мен классикалық дәстүрді терең ұштастырған қаламгерлік ерекшелігін танытады. Халық жырында елеусіздеу көрінетін персонаждар комедияда тереңдетіліп, даралық сипаттары жан-жақты ашылған. Әсіресе, Айман мен Шолпан образдарының ерекшеленуі драматург шеберлігін көрсетеді.

Айманға байыптылық, байсалдылық пен ақылды тапқырлық қасиеттер, мінездер тән болса, Шолпан — ерке де, бұла, өткір тілділігімен есте қалады. Ал Арыстан тұлғасы жырдағыдан мүлде бөлек сипат иеленіп, ақын-сері тұлғасында бедерленген. Жарастың қулығы мен тапқырлығы арқасындағы шиеленістердің шешілер тұсындағы ақылды, ойлы ақын Арыстанның оқиғаға батыл араласуы тартыстың түйініне дейін жалғасады. Айманды Әлібектің, Арыстанның Шолпанды алуының заңдылықтары жырдағыдан айқынырақ ашылады.

Дәстүрлі жыр негізінен он бір буынды қара өлең, 7-8 буынды жыр өлшемінен тұрса, комедияда ақ өлең, қара сөз аралас келеді. Жырдағы жеке тіркестер, троп түрлері пьесада кеңінен пайдаланылған. Жыр мен комедия арасындағы негізгі ұқсастық — сюжет, композиция, идея деңгейіндегі пафостағы ұқсастық. Ал жарық көруіне келсек, 1934 жылы жеке кітап болып шықса, 1937 жылы «Әдебиет майданы» журналының 5-санында жарияланды, кейін Әуезовтің 6 томдық, 12 томдық, 20, 50-томдық шығармалар жинағына енгізілді.

Жырдың сюжеттік желісінде көрінетін әлеуметтік астар туралы 30-жылдары әдебиет алыптары М. Әуезов пен С. Мұқанов пікір таластырған. Бұл туралы С. Мұқанов: «Айман-Шолпанда» үлкен бір жиында Маман деген байдың Көтібар батырды қорлағаны, оған ашуланған батырдың Маманның Айман мен Шолпан деген екі қызын тартып алумен бірге байды шауып кетуі сөз болады. Отызыншы жылдардың аяғында осы жыр төңірегінде марқұм М.Әуезовпен баспасөз бетінде пікір

таластырғаным бар. Сонда, меніңше, Көтібардың қылығы рушылдық кара дүрсінділікке жатқанымен, оның негізінде элеуметтік астар, яғни байдын қорлығына кедейдің қарсы қимылы бар. Мен әлі сол пікірдемін», – дейді 1939 жылы жазылған «Жақсы сынға жан пидә» атты пікір алысу ретінде жазылған мақаласында. Мұхтар Әуезов С. Мұқановтың халық мұрасын игеруге байланысты «Айман–Шолпан» сценариіне айтқан сынына қарсы айтылған жауабында сынның шығармаға қатыссыз тұстары мен біржақтылығы жайлы пікір білдірген.

Ал, Х.Досмұхамедов халық әдебиетінің классификациясын 46 түрге топтастырып жіктегенде «Айман–Шолпан» жырын лирика-эпикалық сипатты тұрмыстық жырлар (бытовые поэмы) қатарына жатқызып: «Батырлық және тарихи поэмалармен қатар қазақ әдебиетінде лирика-эпикалық сипаттағы тұрмыстық жырлар да («Қозы Көрпеш – Баян сұлу», «Қыз Жібек», «Айман–Шолпан», т.б.) бар. Бұл жырларға жеке бір адамдардың көңіл-күйі, күйініш-сүйініші арқау болғанмен, сонымен қатар қазақтардың тұрмыс-тіршілігі де жан-жақты суреттеледі» [8] – деп, ой тұжырымдайды.

Ал, ғалым Қажым Жұмалиев «Айман–Шолпанды» [9, 110] лиро-эпос қатарында қарастыра отырып, оқиғасы Исатай мен Махамбет бастаған халық көтерілісінен кейін туған деп тұжырымдап, оның сюжет құрылысы, тартыс желісі, композициясындағы ерекшелікті ашып көрсетіп, поэма деп атап өтіп, оны лиро-эпос пен тарихи поэманың түйіскен, екеуінің элементі болып табылатын жаңа түрі деп бағалайды. Жыр кейіпкерлерінің тарихи сипатын дәлелдеуде Батыс өңірдің тарихындағы елеулі оқиғаларды, бірнеше деректерді тілге тиек етеді. Ғалым тұжырымынша: «Бірінші дерек: 1837 жылы 13 декабрьде Исатай мен Махамбет Жәңгірден жеңіліп, Жайықтың бергі бетіне өткенде алдарына қойған негізгі мақсаттары – бұл жақтағы елдердің басын біріктіріп, қол жию, қарулы күшпен Хан Ордаға қайта серпу еді. Бірақ ол тілектерінің оп-оңай орындала қоймайтындығы байқалды. Өйткені Жайықтың бергі бетіндегі Әлімұлы мен Байұлының кейбір мықты руларының арасында бақталастықтан туған ру тартыстары мықты еді. Сол Әлім руларының сөзін ұстап, туын көтерушілер Көтібар Берсенұлы мен Арыстан Тінәліұлы, Күленұлы Жүсіпби дейтін адамдар болатын. Ең алдымен, осы рулар арасындағы араздықтарының отына май құюшылардың дәйексіз, ешнәрсеге арзымайтын дау, жанжалдарын тоқтатпаса, алдына үлкен мақсат қойған күреске көпшілікті

ұйымдастыра алмайтындығына көзі жеткен Исатай мен Махамбет сол рубасылармен сөйлесулер жүргізді. Рубасылардың бұл дау, шарлары халық көпшілігінің тұрмысын төмендетпесе, жақсартпайтынын, елді хан, сұлтанға қарсы ұйымдастыруға бөгет болатындығын ұқтырып, олардың араларындағы дау-жанжалдардың төрешілері өздері болып, өзара келісімге келіп, бітісулерін талап етті» – дей отырып, Ығылман Шөрековтің «Исатай-Махамбет» атты тарихи поэмасындағы: Көтібар мен Арыстан, Күлептің ұлы Жүсіпбидің адайменен жауласуы Исатайдың аталы сөзінен кейін тоқтап, Көтібар бас болып, мәмілеге келгендігін Ығылман сөзімен береді.

Яғни «Айман-Шолпан» поэмасының оқиғасына қатысушы басты қаһармандарының қай жылдарда болғанын тарихи фактілер келтіріп, дәлелдеуге тырысқан ғалым шығарма оқиғасының тууына негіз болған жағдай XIX ғасырдың бірінші жартысы деп мөлшерлейді. Көтібардың Адай, Тама руы, басқа рулармен де талай-талай тартысқа түскенге ұқсайды дей келіп, ондағы тақырыбы да, оқиға желісі де махаббат, сүйіспеншіліктің төңірегіне емес, екі рубасының араларында болған бәсеке, бақталастығының төңірегінде деп есептеп, жанрын тарихи эпикалық поэма деп атайды.

Қ.Жұмалиев жоғарыда аталғандай, «Айман-Шолпанның» бір-ак нұсқасының бар екендігі және барлық басылымдары туралы алғаш пікір білдірген ғалым. Оны мына пікірі дәлелдейді: «Бұл баспаларының бір-бірінен кейбір жеке сөздерінде болмаса, айырмасы жоқ. 1957 жылғысы 1939 жылғы «Халық поэмаларынан» алынып, еш өзгеріссіз, сол күйі басылған. Бұл баспаны басқарушылар бұрынғы басылғандары жөнінде аз-мұз шолу, комментариилер беруі керек еді. Ол болмаған. Бұл келесі басылуында еске алыну керек» [9, 113] – деп пікір тұжырымдаған.

Зерттеуші Маман байды байлығына мастанған, тоғышар адам ретінде суреттесе, Көтібарды да мүлде жағымсыз сипатта сипаттайды. «Көтібар да Маманның кебенегін киеді. Онан айырмасы жартылай да болса, өзінің сертіне жетеді. Маманды шауып, Айман, Шолпанды жайдақ нарға мінгізеді. Бірақ оның да жеткен жері сол ғана. Мұнан былай ол ешбір ойын іске асыра алмайды. Поэмада оны батыр деген даңқына мәз болушы, алды-артын ойламайтын даңғой, құр кеуде, ақылсыз адам образында көрсетеді. Сөзінде нәр жоқ, істері уақ, шетке айбар, елге тұлға боларлық батырларға тән қасиет, мінездерден жұрдай, ел арасына бүлік салушы, қазан бұзар, ожыр, ұрда жық адамның бейнесін көзге елестетеді.

Жұрттан өзін барлық жағынан артық санап, басқалардан өзін анағұрлым жоғары қояды. Бірақ іс жүзінде қасындағылардан анағұрлым төмен тұрғандығы байқалады» [9, 119].

Сондай-ақ «Көтібардың Айманды тоқалдыққа аламын деп, есек дәме болуы, олжа бөліскенде, сөзден ұтылып, Айманға сөз салуы, тағы да алдауға түсіп, онысын өзі аңғармай, Айманның аяласын шын деп ұғып, дәмелене түсуі – бәрі де күлдіргі жағдай, өзінің дәурені, күні өткенін аңғармайтын, кейінгі жастардың онан әлдеқайда ақылды, аялалы екендігін сезбейтін топас, біртоға адам образы етіп шығарған» [9, 117], – дейді. Бірақ ғалым Қ.Жұмалиев М.Ғабдуллинге қарағанда Көтібардың батырлығын да тең дәрежеде сипаттайды.

«Көтібардың батырлығы мен тентектігі араласып келеді. Батырлық, әрдайым өз елін шет жұрттың шабуылынан қорғау, бір ру емес, барлық халық тілегіне ұштасатын тілек-мүддені қамтиды. Ескі эпостарда кездесетін Қобыланды, Алпамыс, Тарғындар бірі қыпшақ, бірі қонырат, бірі ноғайлыдан шыкса да, олар сол елдің екінші бір руына қарсы соғысып емес, казактың көп жауласқан жауы қалмақ, қызылбастарға қарсы күресулері арқылы батырлық даңққа ие болады» [9, 118]. «Тарихи Көтібардың рөлі қандай болды, ол жағын тарихшылар айтар» – дейтін ойларында әдебиеттегі тарихи тұлғаның ерекшелігіне көңіл аудартып, жырдағы «Көтібар – рубасы, Байұлын жаты, Әлімұлын жақыны деп білген, өрісі тар батыр ұнамсыз образ, зорлықшыл, үстем тап өкілі» [9] ретінде де суреттелетіндігін айтады.

Қ.Жұмалиев Айман образы жайында: «Айман – эпикалық поэмаларда бұрын болмаған жаңа образ» дей отырып, оның ерекшелігі сұлулығында да, нәзіктігінде де, махаббат сүйіспендігінде де, батырлығында да емес, ақылдылығында, ал ақылы жағынан басқа әйелдерден ерекшеленетіні Айман образын жасауда олардан басқаша мақсат қойылғандығынан, мәселен Құртқа, Ақжүніс, Гүлбаршын, Назым т.б. алсақ, олардың елдік мәселелерге қатысулары ел қорғаны батырларға жақсы жар болу арқылы көрінеді. Кейбір шектен тыс болжампаздық тәрізді, мифологиялық жайттарды алып тастағанда, әлеумет істеріне сол батырлар арқылы ғана пайдасын тигізеді. Бірі кеңес беріп, батырдың жауды жеңуіне жағдай туғызып, себепші болса, екіншісі, қысылған жерде батырға дем, қайрат беруші т. б. Бірақ осылардың ешқайсысы әлеумет істеріне тікелей араласып, іс тізгінін өздері қолға алғаны жоқ» деп қарастырады және жаңа нысанаға сай, әдебиеттегі әйел образының басқаша, жаңаша бір

сомдалған бейнесі пайда болғандығын атап өтеді. Айманның көздеген мақсаты – екі елді жауластырмай, бітістіру және өз басын Көтібардан аман алып қалу болады. Ол өзінің ақыл, айласын осы жолға жұмсайды. Қандай нәрсе болсын, не істемекші болсын, Айман әріден ойлап, кеңінен толғайды.

Сәбит Мұқанов пікірінше [10, 43], 1797 жылы Сырым батыр Есім ханды өлтірген соң, артынан өзі де өлтірілуі халықтың патшаға қарсы көтерілісінің рухы құлап, хандар мен феодалдардың патшаға арқа сүйеп, елді қанауы күшейеді. «Сырым батыр өлгеннен кейін бұқараның ішінен шығып, халықтың отарлау саясатына қарсы стихиялы күресінде көзге көрінген адамдардың біреуі – Көтібар мен Арыстан. Ел мүддесін емес, шен-шекпен мен билікті мақсат еткен хан тұқымы мен ру басшыларының арасындағы, мысалы Әбілқайыр ұрпағы мен Нұралы хан ұрпағы арасындағы текетірес ел ішінде дүрбелең тудырған. Көтібар бастаған хан ордасына қарсы топ осы қайшылықты өз пайдасына пайдаланады».

Сәбит Мұқанов Көтібардың аты аталмағанмен, мына деректегі іс-әрекетпен оның жырдағы ісінің арасын байланыстырады. «Шекті руынан 200 кісі Қаратайға еріп кеп, Жантөрені өлтірді» – дейді. Өйткені бұл кездегі Шекті руының ең беделді адамы, бастаушысы – Көтібар. Сондай-ақ Көтібардың 1814 жылы мың кісімен келіп, хан ордасын тағы да шауып, сол кездегі орданың ханы Серғазының 800-дей жылқысын барымтаға алғандығын А.Ф.Рязанов мәліметтерінен көреміз. «Ханның ауылын шауып, қырық үйді қиратып, 300 түйе, 561 жылқы, 240 қара мал әкетеді, ханды жақтаушылардан 5 кісіні өлтіреді, 10 кісі соққыға жығылады, оншақты адамды тұтқынға алып, Хиуаға апарып сатады» [11, 43]. Көтібардан қорыққан Серғазы хан осыдан соң Жайық өзенінің Россия жақ шетіне қашып барып, башқұрт жерін паналайды. Сәбит Мұқановтың пікірінше, бұл кезеңде патшаға қарсы күрес екі түрлі сипатта болды. Бірі – Қаратай секілді хандықты көксеу болса, екіншісі – Көтібар сияқты билік емес, патша өкіметінің халықты талауына қарсы шығып, қорқыту арқылы бетін қайтаруға үміттену. Осы мақсатты көздеген Көтібар мен Арыстанның әрекеттері патшаға қауіпті көрініп, патша оны ұры атандырған. Әрине Көтібар – өз заманының адамы, оның ұрлыққа ұрлықпен, барымтаға барымтамен жауап беруге тырысуды күрес тәсілі ретінде ұстанған тұстары да бар. Бірақ оның ұрлығы баю емес, кек алуды көксейді. Мұндай адамдарды алдап-сулап, билік адамдарының өзіне жақын еткісі келетіні белгілі. Мысалы, 1817 жылы Серғазы татуласқан

болып, Арыстанды патшаға ұстап бергенде Көтібар қашып кетеді. 1818 жылы сотталу кезінде Арыстан қашып кетіп, Айшуақ тұқымынан қарсы шыққан Арунғазы сұлтанды жақтап, ордаға, патшашыл байларға шабуыл бастайды.

Сәбит Мұқановтың пікірінше, Көтібар мен Арыстанның хан ордасын, ордашыл байларды қыспаққа алған стихиялық көп шабуылының біреуі ғана көркем әдебиетке көлеңкесін түсірді, ол – Маман байдың ауылын шабуы. Осы шабуылдың уақиғасынан «Айман-Шолпан» поэмасы туады» [10, 44]. Сәбит Мұқанов пікірінің ерекшелігі: жыршының Көтібарды жырлаудағы ерекше көңілінің сипаттарын аша білгендігінде. Мәселен, Маманның байлығына Көтібардың батырлығын қарсы қою арқылы байлықты емес адамдық қасиетті басты орынға шығару, бәйгеге шапқан Маманның үш бозынан батырдың жалғыз күренін оздыру, Маманның өзіне жауласқанменен қыздарына аяушылық білдіретін батырлығы мен қоса адамгершілік, мейрімділік жүрегінің суреттелуі.

Жырдағы батырлықтың екі түрлі сипатын беруде де С.Мұқанов пікірі ерекшеленеді: «Көтібар – ескі, шабыншылық заманның өр кеуде, ақылын білегіне билеткен, намысының, кегінің жолына нені болса да құрбан қылатын катал батыры, ал, Арыстан – қайратын ақылына билететін, нәзік көңілді романтик жаңды, адамгершіл батыр. Сондықтан да ол Маманның ауылын шабуға сыйлайтын ағасы Көтібардың көңілін кимағандықтан зорға барады» [10, 49].

Ғалымның пікірінің тағы бір құндылығы, жырдағы драмалық, комедиялық екі түрлі сипатты ашып беруінде: «Драма: Айманның сүйген Өлібегіне қосылу-қосылмау қаупінен туған ішкі сезім толқынымен, Арыстан мен Шолпанның арасында тұтанған махаббаттан өрбиді. Ал, комедия: Көтібар мен Айманның арасында».

Сәбит Мұқановтың жалпы жыр жөніндегі және Көтібардың образы жөніндегі көзқарасы басқа зерттеушілерден ерекшеленеді. Ол жайында өзі де былайша ой тұжырымдайды: «Қазіргі кейбір әдебиетшілер Көтібардың Маман аулына істеген зорлығын. талан – таражын сөгіп, оны әрі зорлықшыл, әрі жас қызды алам деген деп ақымақ қылып көрсеткісі келеді». Көтібардың Маман ауылын шабуы, оның зорлықшылдығынан туған оқиға емес, намысынан туған уақиға. Бұл – өр-көкірек байдан, намысшыл кедей батырдың кек алуы. Маманның мал-мүлкін талау, «айдарлысын құл, тұлымдысын тұл» қылу, феодализм заманының кек алу салтына сыйымды жағдай. Сондықтан Маманның мал-мүлкін талады,

қыздарын барымталады деп, Көтібарды сөгуге болмайды. Феодализм заманындағы Европа, Азия елдерінің барлық жорықшылары да (жақсысы болсын, жаманы болсын) жеңген жауына Көтібардың қылықтарын істеген [10, 49].

Зерттеушінің Көтібардың комедиялық сипаты – Айманды алғысы келгендігі деп көрсетіп, бірақ ол сол кездегі қазақ ғұрпына сыйымды деуі және Көтібарға іштартатын жыршының сүйіспеншілік мәселесіне келгенде Көтібарды емес, Айманды жақтайтындығын, оның ақылы мен айлсын талдайтын тұстары да көңілге қонарлық пікір. Жазушы өз зерттеуінде Көтібарға соңына дейін адалдық танытады. Өзге пікір айтушылар мазақ ретінде сипатталатын «өкіл әке» атануын Көтібардың өзін Әлібекпен табыстырып, ерлер арасын бітістірген Айманға ризашылығынан туған жай, сондықтан да Айманды өз қызындай тілекпен ұзатады деп тұжырымдайды. Яғни «Егер ол ақымақ батыр болса, Айманды зорлықпен алар еді де қояр еді. Көтібар олай істемейді. Айманға қызығуы қызыққанмен, адамгершілік шегінен шықпайды, ретті жерде мейірімді, сабырлы, көңгіш адам болып көрінеді» [10, 51].

С.Мұқанов Көтібардың өзге халық батырлары сияқты жауына мойынұсынбаған қайсарлығын аса бағалап, Исатай-Махамбет көтерілісіне жете алмағанмен соның бір бұтағы деп бағалайды. Көтібар жайындағы шығармалар ел арасында сақталмаған. Он тоғызыншы ғасырдың 40 жылдары Көтібардың өз жақыны Жанғасқа дегенді жалдап, патша зымияндықпен батырды өлтірткен [11, 51]. Бұл көтерілісті оның баласы Есет пен інісі Бекет жалғастырған.

Кеңес дәуіріндегі тарихи еңбектерде Көтібарды «барымташы», «тонаушы» бейнесінде жағымсыз сипатталған. Солардың бірінде: «Однако внутри Малой Орды осталась еще одна шайка воров рода Шекты подрода Нуртай, а именно: Котибар, Арыстан и Достан, Артук, Ай – Мухамбет – последние двое сыновья Достана – Отегул, Нуртай, его сын Оте, Байторе Токбанұлы и Котибас жынды, рода Жылкышы-Табын, которые не покоряются решению и не возвращают [владельцам] похищенный ими скот» [12, 314], – деп көрсетілген. Ал 1822 жылы Кіші және Орталық Орданың Арынғазы Абылғазы ұлы бастаған сұлтандарының ел ішіндегі барымта мен ұрлық-қарлық ісін қарау мақсатында жиналған жиынында «Шекті руының барымташыларын, оның ішінде Көтібар мен Арыстанды жақтаушыларды Айшуақ хан қанатының астына алып отыр» деген пікір айтылады. [12, 395]. Яғни Ресей басқыншылығына бой бермей өзінше

карсылық танытқан Көтібар мен оның жақтаастарының өз кезеңінде халық арасында беделді, ал билікке қайшы әрекеттерге барғандығы көрінеді. Бұл ойымызды 1823 жылы 28 октябрьде бас старшын Жоламан Тіленшінің Орынбордың әскери губернаторына жазған хатындағы мына ойлар растайды. «(..На основании этого я уже отправил находящимся в степи Асаф батыру, Сююнгаре, Котибару и Арыстану свой приказ, чтобы они отныне не причиняли бы русским общинам никакого притеснения и обиды» [12, 447].

Ал жырдағы Көтібардың ұлы Есет жайында тарихи әдебиеттерде көп айтылғаны белгілі. Солардың бірі орыс зерттеушісі В.Шахматов: «Есет был сыном известного в Малой орде бия и батыра Шекты Котибара, убитого в 1833 году казаками рода Жагалбайлы во время одного набега. Власть над родом к нему перешла по наследству от отца» – деп дерек берген [13, 112]. Есет Көтібаров қазақ даласын иемденіп, халықты ата мекенінен зорлықпен айырған отаршылдық жүйеге барынша қарсылық көрсеткен. Бұл патша үкіметінің жарлықтары мен билеушілердің өзара жазысқан хаттарынан анық байқалады. Сонымен бірге қазақтың біртіндеп егіншілік кәсіпті үйренуіне ықпал жасаған адам ретінде де аталады [14, 368]. Орысқа қарсы көмек беруге келіскен Хиуа ханының сатқындығынан кейін барып, патша үкіметінің билігіне иілуге мәжбүр болған [14, 402–403].

Ы.Т.Дүйсенбаевтың жырдың мазмұны мен жанры жайлы пікірі өзіндік ерекшелігімен көрінеді: «Тегі осы атына байланысты болса керек, біз «Айман-Шолпанды» лиро-эпос жанрына қосып, көптен бері зерттеп келдік. Шынында тап олай емес, өйткені жырдың мазмұны көбінше Маман бай мен Көтібар батырдың арасында туған егеске арналған. Мұнда махаббат сарыны тіпті көмескі, жоқ десе болғандай. Алайда қазақ қызының өз правосы үшін зор қайрағпен күресіп, жеңіп шыққаны өте қонымды сипатталған» [15, 121] дей келіп, қандай жырдың да тап-таза бір сипатта, бір текте орындалмайтындығын есте ұстай отырып, ескі дәстүрді бұзбай, «Айман-Шолпан» жырын лиро-эпос тобында қарап тексереді.

Бұл шығарманың мазмұны белгісіз, бұлдыр кезең еместігі XIX ғасырдың бас кезіндегі қазақ өмірінің шындығын қамтып, оның қай мезгілде және қандай жағдайда туғандығы, жырдағы оқиға дамиды жер, ел аттарының тура аталуы, басты кейіпкерлердің ішінен тарихта болған адамдардың есімдерінің кездесуіне байланысты деп тұжырымдайтын

ғалым пікірін тарихи фактілермен тиянақтауға тырысады. Мысалы, Көтібар мен Арыстан жайында тарихи еңбекте: «XIX ғасырдың алғашқы жарымында өмір сүрген адамдар, шыққан руы – Шекті, екеуі – бір ағайынды кісінің балалары. Кейбір тарихи құжаттарға қарағанда Көтібарды 1833 жылы жағалбайлықтар өлтірген», – деген мағлұматтар келтірілген [13, 139].

Ғалым жырдағы оқиғаны XIX ғасырдың бас кезі деп болжағанда, жырдағы Көтібардың баласы Есет жеті жаста дейтін мәліметті тілге тиек етіп, Есет 1807 жылы туылған болса жыр да сол кезеңде пайда болған деп ой қорытады [15, 108]. Жалпы ғалымның жыр жайындағы пікірлері екіұшты, екіұдай сипатта көрінеді. Оны мына пікірі айғақтайды.

«Әрине, біз дастанның авторы тарихи деректерді бұлжытпай, сол қалпында берді деп кесіп айта алмаймыз, қайта керісінше, ол тарихи адамдарды әдеби персонаждар ретінде суреттегендігінен көп жерлерде өзінің алған прототиптерінен кейде мүлдем алшақ кетіп қалған. Шамасы, айтушы ақын тарихта ұшырасқан кісілердің бейнелерін дәл беруді мақсат етпей, солар арқылы өткендегі қайсыбір ескі көзқарастың, салт-сананың және әдет-салттың солар арқылы өткендегі кейбір кертартпа көзқарастарды, ескі салт пен әдет-ғұрыптың жағымсыз жақтарын сынамақ, шенемек болған секілді» десе, енді бірде «Айман-Шолпан» жыры өмір шындығынан алынған оқиғаға арналып, бастан-аяқ реалистік мәнерде ешбір әсірелеусіз орындалған» – дейді. Жыр мазмұнының негізгі арқауы, бір жағы, қазақ әйелдерінің бас бостандығы үшін ашықтан-ашық күресі болса, сонымен бірге феодалдық тұрмыстың қайсыбір жексұрын сарқыншақтарын әжуа ету, өлтіре шенуеу.

Ы.Т.Дүйсенбаевтың батыр жайындағы мына пікірлеріне назар аударайық: «Батыр дегеніміз көне заманда, патриархалдық-рушылдық құрылыста пайда болған. Бұлар – қол бастаған әскери ру шонжарларының өкілдері. Бертін келе қазақ қоғамының феодализациялану дәуірінде батыр қол басы, рудың әскери көсемінен гөрі өз халқының қанаушысы – феодалға айналады. Әуел баста қазақтар батырды немесе сұлтан жанындағы әскери дружинаның басқарушысы, жау тайпаларға немесе жат елдердің әскерлеріне қарсы соғыс әрекеттері кезінде рудың яки жүздің халық жасақтарын басқаратын қол басы деп танып келген.

Шет елдердің шабуылы кездерінде батырлар халық жасақтарының басшылары ретінде қазақ халқы үшін өте пайдалы роль атқарды, олар халық тәуелсіздігінің қорғаны болып көрінеді. «Ақтабан шұбырынды»

мен жоңғарлардың жорығы кезіндегі көптеген батырлардың есімдері бізге мәлім. Олар жөніндегі аңыздар мен жырлар халық жадында ұрпақтан-ұрпаққа сақталып келген болатын. Сондықтан да күні бүгінге дейін халық арасында батыр деген түсінік «Халық қорғаны», халықтың мүддесі мен тәуелсіздігі үшін күресуші деген түсінікпен барабар болды. Ру мен тайпаның мүддесін қорғауда көзге түскен қазақтың қайсысын болмасын халық батыр деп атап кетті.

XVIII-XIX ғасырлардағы қазақ батырлары феодалдық шонжарларға айналып, көбінесе, аға сұлтанға немесе хандарға бағынбайтын болады». Зерделі көңілмен тереңдей тексерсек, Ы.Дүйсенбаев Көтібар образын талдау арқылы «батыр» деген ұғымның заман, қоғам дамуына сай өзгерісін жақсы аңғарған. Алайда тек әдебиеттанушылық көзқарас тұрғысынан қарағандықтан оның фольклорлық мәні ашылмай қалған. Бірақ бұл – зерттеушінің кемшілігі емес, әдебиет пен фольклорды ажыратпайтын кезеңдегі көзқарастың салдары. Десекте, ғалым бір айтқан пікіріне қарама-қайшы пікірді де өзі ұсынады. Мысалы: «Мүмкін, мұндай көзқарас орынды-ақ болар, қоғамның тарихи дамуында осындай метаморфозалар ұшырасып та отырар. Алайда, халық түсінігіндегі шын батыр бейнесін сол кездегі ру басы шонжарлармен шатыстыруға әсте болмайды. Өйткені, ел қорғаудан қол үзіп, қанаушы күшке айналған кезде ондай адам «батыр» деген құрметті атақтан да айырылады. Сол себепті ақын Көтібарды әжуа еткенде: «Сен батыр атына ие болудан қалдың, өз басыңның қамын ойлаған ел арасының тентегі болдың» деп отырған жоқ па? Ендеше, батыр жөнінде әңгіме еткенде бұл жайындағы халық түсінігін таза сақтаған абзал» [15, 103] – дейтін пікірінің күні бүгінге дейін бағалылығы жоғары және осы мәселе жөніндегі М.Әуезов пікірімен үндесіп жатыр.

Ал, ғалым Ы.Дүйсенбаев жырдың жанрлық түрі туралы ой-тұжырымында «Айман-Шолпанның» жанрлық жағынан «Қозы Көрпеш – Баян сұлу», «Қыз Жібек» жырларынан өзіндік ерекшелігі бар екендігін тұжырымдайды. Әрі оның лиро-эпостық сипатын да жоққа шығармайды. Бірақ кейіпкерлер әрекетіндегі дәстүрлі жырлардан өзгешелік жырдың жанрлық сипаты жайында өзгеше тұжырымдар түйіндеуді қажет ететіндігіне назар аударта отырып, «Айманның әрекеті қазақ қызының бас бостандығы үшін күресінің өзгеше сипаты болып табылады», – [15, 106-108] деп түйіндейді. Зерттеуші пікірлерінде де «Айман-Шолпан» жыры оқиғасының көне замандарды емес, кейінгі заманның сипатын

танытатын тұсының басымдығы жайлы болжамдар бар. Бұл жырға негіз болған оқиғаның мерзімі мен жырдың негізгі кейіпкерлері – XIX ғасырда өмір сүрген Көтібар, Есет, Бекет, Арыстан сияқты шектінің ірі батырлары жайлы ойлары. Ғалым жырдағы көркемдік мәселесін шығарманың бүкіл компоненттерінің бірлігінен, үйлесім-келісімінен іздейді.

«Айман-Шолпан» — композициялық құрылысы, оқиғаны баяндауы жағынан өзіндік ерекшелігі бар жырдың бірі. Жырдың басты ерекшелігі — оқиғаның шиеленіскен тартысқа құрылуында. Оның қандай әңгімесін алсақ та үлкен тартысты көреміз. Мұның өзі жыр оқиғасын әрі қызықты, әрі әсерлі етеді. Көтібар мен Маман, Айман мен Көтібар, Тенге мен Айман арасындағы тартыс, қақтығысуларды суреттеу арқылы жыр оқиғасы дами түседі. Екіншіден, жыршы ақын жағымсыз кейіпкерлерді суреттегенде, олардың мінездерін, іс-әрекеттерін күлкі, мазақ ете, сықақтай сипаттайды. Маманның байлығын айтып шіренуі, Көтібардың «батырмын» деп кеудесін соғуы — жырда ащы мысқыл, келекеге айналады. «Жырдың құрылысы, бейнелер жасау әдісі, тіл ерекшеліктеріне тоқталсақ, ақын негізінде ескіден келе жатқан дәстүрден шықпаған, көп жерлерде де ескі жырдың түрін, диалог қолдану үлгілерін кеңінен пайдаланған. Сырт қарағанда кейіпкерлердің бейнелерін беруде де онша жаңалық бірден көзге түсе қоймайды. Әйткенмен, үңіле түскендей болсақ, көптеген жаңалықтарды, ауыз әдебиетінен көп жерлерде қол үзіп, жазба әдебиетінің дәстүріне ауа бастаушылықты немесе сол жазба үлгінің әдісіне бой ұрушылықты ап-айқын көреміз», — дейтін Ы. Дүйсенбаев тұжырымдарында жырдың көркемдік ерекшелігі тереңдей қарастырылған. Жырдың құрылысы өте шебер жасалған. Жырдағы қолданылған өлең өлшемі туралы зерттеушілер пікірі де бір жерден шығып жатады. Осы мәселеге орай Ә. Қоңыратбаев пен Ы. Дүйсенбаевтардың пікірлеріне жүгінер болсақ: «Айман-Шолпан» жыры өзінің реалистік-сатиралық рухына қарай 11 буынды қара өлеңмен жырланған. Нарға жайдақ мінген екі қыздың сөзінде қайым элементі бар. Екі қыздың оңаша сөздері, Айманның ішкі ойлары кейде қара сөзбен берілген. Әлібек келетін жердегі сөздер 7–8 буындық жырмен айтылған. Жыр поэтикалық, көтеріңкі стильге тән өлшеумен шығарылған. Айманның азаттығы Әлібектің ерлігімен байланысты. «Жыр негізінен он бір буын қара өлеңмен жазылған, тек үш жерде ғана жеті буынды жыр түрінде беріледі. Тілі таза, кітапшалау жоқтың қасы, ескірген сөздер де өте сирек кездеседі. Көлемі шағын болса да бұл жырда эпикалық ұзақ туындылар-

да ұшырасатын, оқиғалардың арасын қарасөзбен жалғап отыру әдеті де бар. Мүмкін, бұл жағдай дастанның жолдары түгел сақталмай, ара-тұра түсіп калудан да пайда болған шығар. Жырдың сюжеті жұмыр боп келеді. Тартыс бас кейіпкер Айман тағдырына құрылған. Мысалы, жырдың басындағы Маман мен Көтібардың егесі сырт қарағанда оқиганың байланысы сияқты. Расында егес, ас, бәйге – мұның бәрі жырдың экспозициясы ғана. Ол кезде Айман көрінбейді. Оқиганың байланысы – Маман байды шауып алып, екі қыздың пенде болуы, дамуы – Шолпанның азаттық алуы, олжа бөлісі, шарықтау шегі – Әлібектің келуі, шешуі – екі елдің табысып, Әлібек пен Айманның қосылуы. «Қазақ әдебиеті дүниесінде, оның ішінде ауыз әдебиетінде эпостың, лиро-эпостың үлесі қомақты. Оның тілінің әдеби тілге, қазақтың ескі жазба тіліне, тіпті осы күнгі жазба әдеби тіліне қайнар көз болудағы орны да айрықша. Қазақ ауыз әдебиетінің (фольклордың) тілі әдеби сипат алған, белгілі бір сөз жұмсау нормаларын қалыптастырған, көркемдік-эстетикалық қуаты күшті тіл екенін» зерттеушілеріміз баса көрсетеді.

Мәселен: «Алмасам тоқалдыққа Айманыңды, Көтібар менің атым жерге кірсін!» – деген сөздердің өзінен-ақ Көтібардың ой-өрісі, мінезі, қандай адам екендігі байқалады, көп суреттеп жатуды керек етпейді. Топ алдында серттесіп, ел шауып, жесір алып, дандайсыған батыр үй тіктіріп қоямын деп озып кетсе де, Теңгенің ықпалынан аса алмай, Айманның алдынан шыға алмай қалғандығы Айманның айтқан бір ауыз сөзімен-ақ жеткізілген. Жыршы аз сөзге көп мағына сыйғыза отырып, Айманның ақылының артықтығын көрсетеді. «Айман қыз сөз сөйлейді ақылынан, Кей адам бейнет тартар жақынынан, Үйінен батыр неғып шықпай қалды, Жатыр ма батыр қорқып қатынынан» – дейтін ащы мысқылда күш-қуаты кеміп, қайраты қайтқан қарт батырдың жас әрі адуын мінезді тоқалдың айтқанынан шыға алмайтынын жақсы сезінген ақылды қыз Айман Көтібарды осы орынды айтылған екі ауыз сөзбен-ақ сазға отырғызып кетеді. Поэманың бір алуан ерекшелігі осы айтылған әдістермен байланысты. Екінші ерекшелігі халықтық юмор, сатира элементтерінде деуге болады. Оқиға желісі, негізінде, нәзік юмор, сатираға құрылған. Көтібар да, Маман да әр жағдайда-ақ көп алдында күлкі болып қалып отырады. Поэманың стиліндегі юморлық, сатиралық әдіс оның тіліне де әсер еткен. Поэмада ирония, сарказмдер жиі ұшырайды. Мысалы, Айман: «Базарда Теңге болсаң, пұл боларсың, Қолыңа құрық алсаң, құл боларсың. Батырдың айтқан сөзі рас болса, Қолыма су құятын күн

боларсын», — деп, Тенгенің есімін ажуалаудан бастап, сөзін астарлап қалжың, сықаққа айналдырады.

БІ. Дүйсенбаев талдауында Маман байға біршама мән берілген. Жырда егеске қатысқан екінші кейіпкер Маман бай өте аз көрсетілгенмен, оның образындағы ерекшелікті ғалым жақсы аңғарған дей отырып, әрбір кейіпкердің жыр сюжетіндегі, оқиға өрбуіндегі орнын тәтпіштей талдау арқылы алғаш рет жан-жақты композициялық талдау жасаған. «Оның бойында өркөкіректік, байлықтың буына мас болушылық сияқты жиіркенішті мінездері бола тұрса да есерсоқ, даңғой Көтібардан айырмасы бар. Үйде отырып, от басында даурығып, байлығын мақтан еткені болмаса, Маман бөтен елді шаппайды, өз басының намысы үшін ел тыныштығын бұзу оның қолынан да келмейді. Ендеше, оқиға басындағы қақтығыстан кейін Маманның сытылып қалып қоюы — табиғи құбылыс. Ақын кейде Маманға іш тартып, оның ұл баласы болмағанын және сондықтан да Көтібар қаһарына ұшырағанда қажырлы күшпен төтеп бере алмағанын ескеріп, есіркегендей ниет білдіреді.

Ал, Айман бейнесі жайында әкесінің осал жақтарын жақсы сезінетін Айманның егестің ақыры насырға шабатынын алдын-ала болжап, мал-мүліктің бір бөлегін алдын-ала жасырып үлгеруі даналығының алғашқы көрінісі деп қарастырады. Яғни ғалым — Айманның отбасындағы перзенттік борышқа адал, бауырға мейірбан қасиеті жайлы алғаш талдаушы, сосын барып, Айманның көп қасиеттері елін жау шауып, өз басына ауыртпалық түскенде айқындалғандығына назар аудартады. Ғалым жырдың композициялық құрылымындағы кейіпкерлердің іс-әрекетін тереңдей зерделегеніне мына пікірі арқылы көз жеткізуге болады: «Екі қыздың біреуі қайтуына, баяғы Арыстанның көмегі бойынша рұқсат алғанда да, Айман сіңлісіне «елге сен қайт, мен ешкімге ақымды жібере қоймаспын, ал сені әркім-ақ қол жаулық етер» деп ақылын айтады. Егер Айманның өзі қайтқандай болса, жыр желісі әрі қарай дамымай, не келтесінен қайырылған болар еді, немесе тіпті басқа арнаға түсер ме еді, кім білсін? Әйтсе де, ақын Шолпанның еліне оралуы мен Арыстанның бұл іске ара түсуінің себептерін дәлелді, қонымды етіп берген. Осымен жырдың тағы бір жауапты кезеңі өзінің кульминациясына жеткен тәрізденеді. Бірақ күрес әлі біткен жоқ. Енді Айман өз басын арашалауы керек, ол үшін, ең алдымен, сүйген жары Әлібек бастаған қалың қуғыншылар келгенше, ақыл-айламен Көтібардан алпыс күндік мұрсатын алу керек. Бұл арада да үлкен сыннан өтіп,

Айман өзін ақылды, ұстамды, тапқыр етіп көрсетеді. Теңгені қарсы алып, кездескендегі әрекеті, сондай-ақ жас Есетті бауырына тарта білуі де бұған айқын дәлел» – дей отырып, дастанның болмысындағы тартыстың дамуында Айман образының сан алуан әрекеттер үстінде кесек бейне болып шыққандығын, оның тек жеке басының азаттығы үшін күрескен жігерлі қыз ретінде ғана емес, елінің тыныштығын, ынтымағын көксейтін өте жарқын, өте әсем кейіпкер дәрежесіне көтерілгендігін айқындаған.

Алғашында Арыстанның оқиғадан сырт қалу жөніндегі шешімін өзгертіп, тартысқа тікелей араласуының себебі ретінде сүйіспеншілік сезімін ала отырып, зерттеуші Шекті мен Тама руларының арасында татулық, тыныштық орнамайынша өзінің Шолпанға қосылу мүмкіндігі аз екенін Арыстанның жақсы түсінуі шиеленістің онынан шешілуіне әсер еткен жағдай ретінде суреттеледі. Әрине зерттеушінің осы шығармадағы әрекет етуші топты, шартты түрде, карама қарсы екі жаққа бөліп, біреуін ескішілдер, екіншісін жаңашылдар деп шартты түрде бөлуі образдар жүйесін терең танытудан туған.

Ы.Дүйсенбаев зерттеуінде, Айманмен қатар аты аталғанмен белсенді әрекет иесі ретінде көрінбейтін Шолпан бейнесі жайында ой тұжырымдап, оның себебін де жақсы көрсеткен: « ... оның өз бейнесі онша дамымаған, екінші планда қалып қойған. Арыстан екеуінің арасында енді ғана тұтана бастаған махаббат та сәтті аяқталғанымен жырдың арасында өрістей алмай, сәби қалпында қалған. Біздіңше бұлайша болуы ерсі емес, керісінше, түсінікті, өйткені Шолпан мен Арыстан махаббатын басымырақ айтып, кеңірек көрсетсе, жаңа бір қосалқы тақырып туып, «Айман-Шолпан» жырының өзекті арнасына нұқсан келтірумен бірге жаңа бір дастан пайда болар еді. Өте сараң берілген сипаттамасына қарағанда Шолпан атақты апасы Аймандай ашық, өткір, алғыр емес, оған мінез-құлқы жағынан карама-қарсы қойылған – персонаж. Оның бер жағында бір шығарма көлемінде екі бірдей бір тектес кейіпкер үнемі бола бермейді де және шағын поэмада оның қажеті аз» – дей отырып, бұл Шолпанның жеке басына (Аймансыз) ауыр сын түсіп, ол да ашылып, бойындағы жасырын жатқан өнер-жігерін көрсететін жағдайында басқаша өрілетіндігін де ескертеді. Арыстанның Шолпанның уыз жастығы, сүйкімді мінезі мен нәзік жанына ынтықтығы арқылы образдың сомдалуын жырдың ерекшелігі ретінде айта отырып, «Қайткенде де Шолпан бейнесі қаншама көмескі көрінсе де, өзіне тән әсемдігі, қайталанбас қасиетімен жырдағы жастар

тобының оқшау гүлі, таң шолпаны тәрізденіп елес береді» – деп әдемі тұжырым жасаған.

Осылайша жырдағы қосалқы деп саналатын кейіпкерлердің өзінің ерекше қасиетін ашатын зерттеуші пікірі Әлібекке де қатысты. Мұнда ол жырдың көздеген нысанасының өзгешелігіне байланысты Әлібектің оқиғаның тууына, шиеленісуіне, әрі қарап өрістеуіне тіпті дерлік қатыспай, саудамен Орынборға қой айдап кетуі, ол елде тұрғанда Көтібардың өктемдігі мен зорлығы болмайтын еді деп Айманның армандауы арқылы ғана тындарманға біртіндеп таныстырылуы жырдың да, кейіпкердің де ерекшелігі ретінде алынады. «Сонымен Әлібек образының ерекшелігі неде? Ең әуелі, ол бұрынғы ғашықтық жырларында кездесетін қаһармандардың бірде-біреуіне ұқсамайды. Әлібек – көксеген арманына жете алмай, қытырман заман мен ескілік дәуірдің құрбандығына шалынған Қозы Көрпеш немесе Төлеген емес, онда айта қаларлықтай батырлық та, серілік те шамалы, әншейін күнделікті шаруасымен шұғылданып жүрген бір жан, өмір шындығынан алынған реалистік бейне. Алайда, акын Әлібекті ертеден келе жатқан атрибуттардан мүлдем жұрдай етпеген. Орынборға мал айдап, сауда жасау ғана емес, ретіне қарай Әлібектің қолынан «батырлық» ету де келетінін аңғартады» – дейтін ойлары – Әлібектің жырдағы қосалқы емес, ерекше образ екендігіне мән беруден туған пікір. Жырдың соңында Әлібектің мыңдаған жігіттерді бастап келіп, Шекті елін ол-оңай шауып алуы, Әлібектің өзіне ержүрек, намысқой, бірбет жігіт екенін Айманның сөздері арқылы берілетіндігін талдайды.

Ғалым Ы.Дүйсенбаев Әлібек пен Арыстан – жаңа заманның адамы, олардың ой-өрісі, кәсіп-тіршілігі де Маман, Көтібарлардан басқа, бұлар тек әділеттікті қалпына келтірудегі ізгі күш кейпінде сипатталғандығын айта отырып, олардың ізгілігінің түп қазығы Айман қыздың ақылында, парасатында жатыр деп көрсетеді. Зерттеуші, тіпті, жырда көріне түсіп жоқ болатын, эпизодтық персонаж Көтібардың ерке тоқалы Теңгенің де бейнесін тамаша талдап шыққан. «Ол өз болмысымен феодалдық қоғамдағы қазақ әйелдерінің халін бір білдірсе, екіншіден, өзі қаласын, қаламасын, Айманның Көтібарға қарсы күресінде оған көмегін тигізеді, дәлірек айтсақ, Айман Теңгенің қызғаншақтығын өз мүддесіне шебер пайдаланады. Сонан соң Көтібар батыр Айман қызға қаншама жексұрын көрінгенмен оны да қалайтын, оны да қызғанатын біреу бар» – дейтін ойды береді деп атап көрсетіп, Теңге образының

жырдағы мән-мағынасы сан-салалы екенін мына болжамдар арқылы тереңдете түседі. «Әлде төртінші әйелі болып отырған Тенге өзінің кішкентай «бақытынан» айырылып қаламын деп қауіптеніме екен, әлде жас, сұлу тоқал келуімен өз басындағы азғантай «еркіндікпен» қоштасам деп күдіктеніме екен? Қалайда оның өзі де, жалғыз ұлы Есет те Айманның «қызметін» атқарады, Көтібарды жеңіп шығуына жәрдемдерін тигізеді». Зерттеушінің жырдағы тарихи тұлға Есет батыр жайындағы талдауларындағы «Әзірге Есет бала – Айманның ермегі, өзі білмесе де сүйкімді өгей «шешесінің» одақтасы, жас жәрдемшісі. Алайда, жеті жасар Есет әкесінде қандай «қасиет» бар екенін жақсы біледі. Айман одан «батырда (Көтібарды айтып отыр) не белгі» деп сұрағанда: оның күші атында екендігін айтуы» – деп келтіретін ойлары арқылы жырдың тарихқа қатысы қандай деген мәселелерге жауап берілген. Ғалым тек жырдың образдар жүйесін ғана емес, поэтикалық болмысын да жан-жақты талдап, жырдың құрылысы, бейнелер жасау әдісі, тіл ерекшеліктерін талдап, жыршының ескіден келе жатқан дәстүрден шықпағандығын көп жерлерде де ескі жырдың түрін, диалог қолдану үлгілерін кеңінен пайдаланғандығымен дәлелдейді. Және сырт қарағанда кейіпкерлердің бейнелерін беруде де онша көзге түсе бермегенмен, терең зерделей түссе көптеген жаңалықтарды, жырдың ауыз әдебиетінен көп жерлерде қара үзіп, жазба әдебиетінің дәстүріне ауа бастаушылықты немесе сол жазба үлгі әдісінің сыналап ене бастағандығын байқауға болатындығын ажыратып айта білген. «Жырдың құрылысы өте шебер жасалған. Оқиғаның басталуы, даму сатысы кемеліне жетіп барып, түпкі түйіннің шешілуіне дейін оқушыны жалықтырмай, үнемі өзіне тартып, қызықтырып отырады.

Жырдың басталуы мен аяқталуында екі ұдай қайталама бар: 1) егес себебі алтындаған салтанатты ақ үйге таласудан басталса, кейін құда болған соң Маман бай сол Көтібарға алтын шатыр сыйлайды. 2) жеңу белгісі әңгіменің бас кезінде Көтібар батыр Маман байдің қорасында тұрып алып, екі қызға үйден тез шығындар деп өктемдік жасаса, кейін күш Мамандар жағында басым болған шақта, сондай астамшылықты Көтібардың өзі сезетін болады. Бұл – екі қайталаудың екеуі де өте орынды, шебер қолданылған тәсіл.

Жыр негізінен он бір буын қара өлеңмен жазылған, тек үш жерде ғана жеті буынды жыр түрінде беріледі. Тілі таза, кітапшалау жоқтың қасы, ескірген сөздер де өте сирек кездеседі». Осындай жан-жақты сарапталған

ғылыми ойларын түйіндей келе ғалым жыр туралы мынадай қорытынды жасайды:

«Сөз соңында айтарымыз, «Айман-Шолпан» дастаны — казак халқының ғасырлар бойында жасаған ең қымбатты үлгілерінің бірі. Бұл жыр өзінің көркемдік қасиетін жоймай, ескі өмірдің кейбір жексұрын көріністерін ащы мысқылға алумен бірге сол кездегі өзінің бақыты мен бостандығы үшін күрескен Айман сынды жаркын бейнені бізге әсерлі қалпында жеткізгені үшін өзінің маңызын жоймақ емес. Қашан да мұндай асыл үлгілер халық даналығынан туған өшпес мұра болып қала береді».

Ғалым жырдың көркемдігін жан-жақты талдайды. Мысалы, сұлулық, бақыт құшағындағы Маман бай, қыздарының салтанаты мен тұтқынға түскен халі, қазақ қоғамындағы бақыттылық пен бақытсыздықтың құны, таң алдында алтын төсекте жатқан екі қызды қорада айғайлап тұрған Көтібардың екі жігітінің сүйреп шығаруы сияқты шендестірулерді талдап, жырдың көркемдік табиғатын ашқан.

Зерттеуші Айманның шекті еліне өзін танытуындағы асқан ақылдылығы мен парасаттылығын тамаша талдаған. Онда ел дәстүрінде осы уақытқа дейінгі қадірленіп келген салттарды халықтың есіне түсіру арқылы елді ойланту, ол жайында зерттеуші: «Айманның айтып отырғаны: «Біз бір ғана Маман байдың қызы емес, Көтібар, Арыстан батырлар заманында болған қазақтың қызы едік. Бұрынғы батырлар казак қызы ғана емес, елінің де қамын жесе, сендер өз күшігін өзі жеген бөріге айналыпсындар. Елге, ұрпаққа қарайтын қай бетің бар?» деген аталы сөзі еді. Бұдан Арыстан, әсіресе шекті елі шошып қалады. Өйткені Айман: «Ер Тарғын жырындағы» Қарт Қожакты батырлық жол-жорадан ұтатын Ақжүністің сөзін айтып отыр. Айманның бүкіл шекті еліне өзін танытқан жері осы» [15, 234] дейтін мысалдармен дәйектейді. Айманның ақылдылығы ретінде ғалым: «Өзін қорладым деп нарға мінгізген Көтібарға: «Ертеңгі күні ат көтіне мінгізген күнге үйленді» деген сөзге қалмайсың ба деп ұалтып, жорға сұрап мінуін және олжа бөлгендегі салтты бетіне салық етуін, Көтібарды некесіз қасына жолатпауын келтіреді.

Жырдың көркемдік ерекшеліктерін Ә.Қоңыратбаев және Ы. Дүйсенбаев жан-жақты зерттеген болатын. Жырдың бізге жеткен нұсқасы мен жариялануы жөнінде ғалым Ы.Дүйсенбаев та: «Қазір бізге мәлім «Айман-Шолпан» жырының жалғыз ғана нұсқасы бар. Оның өзі революциядан бұрын бес рет басылып шыққан. Кейін осы

нұсқа сол қалпында совет жылдарында да сан рет баспа жүзін көрді», – деген.

Ал, филология ғылымдарының докторы Ә. Қоңыратбаев [16] «Қазақ әдебиетінің тарихы» атты еңбегінде бұл жырдың XIX ғасырдың орта шенінде туғандығын айтады. Бұлардың қайсысы болса да жырдың нақтылы шыққан мезгілін дәлдеп айтпағанымен де, оқиғасы шындық өмірден алынғандығын анықтайды. «Айман-Шолпан» халықтық жыр және ол XIX ғасырдың 70 жылдарында шығарылған секілді. Жырдың оқиғасы осы кездегі қазақ елінің тұрмысында, әлеуметтік-қоғамдық өмірінде болған жаңалықтарды суреттеу идеясынан туған деуге болады» – дей келе бұған бірнеше дәлелдер келтіріп кетеді.

Ғалым [16, 207] жырдың шығу мерзімін шамалап айта отырып, оның көркемдік ерекшеліктерін де жан-жақты қарастырған. Оның ойынша: «Айман-Шолпанның» жырын «Қозы Көрпеш», «Қыз Жібек» жырларына ұқсаған нағыз романтикалық-ғашықтық эпос үлгісі демесек те, Көтібарға олжа болатын қазақтың жазықсыз қыздары Айман мен Шолпан тағдырына қарап, оны лиро-эпосқа жатқызамыз. Өйткені жырдың бас тақырыбы қазақ қызының басындағы теңсіздік екенін аңғару қиын емес» [16, 228]. Ғалым тарихи сипаты жайында: Айман-Шолпан жырының оқиғасы аңыздық-ертегілік сюжет емес, он тоғызыншы ғасырдың бірінші жартысындағы қазақ өмірінің шындығына құрылған, Көтібар, Есет, Арыстандар он тоғызыншы ғасырда шектінің ірі батырлары болған деп көрсетеді. Ал Көтібар жайында: «Алайда Көтібардың «батырлығы» ел бірлігін, бейбітшілігін қорғау жағында емес, ру таласында көбірек көрінеді. Исатай мен Махамбет халық азаматтығы үшін күресіп жатқан заманда, Көтібар ұсақтап, адай мен әлім, тама мен шекті арасына ылаң салып, барымта, қыз олжалау, кектескен руларын шауып алу әрекетінде болады». Зерттеуші бұрын «Айман-Шолпанның» «Қозы Көрпеш – Баян Сұлу», «Қыз Жібек» жырларымен бірге «лиро-эпос» тобында қарастырылып, сонан кейін соңғы екеуінің «ғашықтық жыр» жанрына жатқызылғандығын айта келіп, ал, «Айман-Шолпанды», жоғарыда айтылғандай, таза ғашықтық жыр санатына енгізу қиын, өйткені, мұнда махаббат мәселесі мүлде сөз болмайды. Осыны ескерген Қ.Жұмалиев бұл жырды «тарихи эпикалық поэма» деп санайды дейді де, ғалым пікірін қостайды.

Ғалым «Айман – Шолпан» поэмасындағы Көтібар, Арыстан, Есеттер жөнінде: 1814 жылы Көтібардың Серғазы ханның ордасына

шабуыл салуы, 1809-1825 жылдар арасында патша үкіметіне наразы болушылардың басында болуы, 1817 жылы Серғазының Арыстанды ұстауы, 1855 жылы Бекет Серкебайұлының Жантөре сұлтанның баласын өлтіріп, сол үшін Сібірге айдалуы сияқты тарихи фактілерді келтіреді.

Ә.Қоңыратбаев тұжырымдарындағы жыр тақырыбының бір қыры Айман басындағы драматизм болса, екіншісі «Көтібар сияқты тентек, даукестердің кешегі батырлар салтынан қол үзіп, «бүркіт қартайса, тышқаншыл болады» дегеннің керіне түскенін сынау, әжуалау деп көрсетіледі. Көптеген мағынасыз қан төгістерге себеп болған Көтібардың өзі де барымта кезінде жағалбайлы қолынан мерт болған /1883/». Ә.Қоңыратбаевтың пікірінің құндылығы, тарихи тұлға мен әдеби тұлға арасын айыра білгендігінде. Ол «Айман-Шолпанда» Көтібардың реалдық тарихы емес, оның қазақ қызының мүддесіне қайшы келетін мінездері ғана көрсетілген. Сондықтан оны әдеби образ деп түсіну керек» дейтін пікірінен көрінеді.

Зерттеуші байқаған бір ғажап сәт – фольклорлық ант беру. Анттасу, яғни анда болу – көшпелі халықтардың ежелгі салттарының бірі. Мәселен, грек қаламгерлері Геродот пен Лукиан скифтердегі осы салт туралы қызғылықты деректер жазып қалдырған. Осы көне салт қазақ халқының өмірінде де әр түрлі жағдайға бейімделіп, жалғасын тапқан. «Анттасу рәсімі кейінірек екі достың арасында ғана емес, қоғамдық кең ауқымды мәнге ие боп, жеке тұлға тарабынан ел үшін немесе ұлыс әміршісі хан үшін ант беру рәсіміне ұласып, далалық заңның бір түріне айналып кеткен. Кейде бұны серт беру деп те атайды. Ант беру салтының кешенінен ырымды әрекетті, сөз магиясына илануды, сондай-ақ қасиетті затпен сүйемелдеу шарттарын байқаймыз» [17, 161].

Көшпелі дала заңында анттасу, серттесудің маңызы аса зор болып, ол жеке адамдар арасында ғана емес, ел, мемлекеттік дәрежеде мәртебе иеленген. Ант берудің ең қасиеттісі де үлкені әрине, жеке тұлғалардың ел-жұрт, ру-қауым, хандар мен билердің алдындағы анты болды. Ол этникалық принцип пен нормаларға негізделіп, ғұрыптық мән иеленіп, жалпы жұртқа мәлім заң ретінде қабылданды. Жаугершілік замандағы анттың түрі көбіне батырлардың бармағынан қан ағызу немесе қара қой сойып, қанына найзаның ұшын батыру рәсімі түрінде атқарылды. Жыршы анттың осы түрін тарихи оқиғаның мән-маңызын сипаттау үшін жыр өзегінде әдемі пайдаланған. Көтібар да ерегіс үстінде өзіне-өзі: Маманды шауып алуға, Айманды тоқалдыққа алуға, байлығын олжалауға

серт беріп, осы сертті орындау жолында басқаның бәрін аттап өтеді. Зерттеуші жырдағы Көтібар жайында қызықты тұжырымдар жасайды. «Басқа халық батырлары қызға қамқорлық жасайды, Көтібар киянат жасайды. Оның даңғойлығы, ақылсыздығы, халықты қадірлемейтіндігі сертінен де көрінеді. Өзі – олжақұмар, баққұмар адам. Ауыл арасында жуандық көрсетуші, ру батырына айналған тұлға. Төрт әйелі бола тұрып, солардың үстіне біреудің қалыңдығы Айманды тартып аламын деуі оның феодалға айналған батыр екенін аңғартады. Сондықтан Көтібар жырда әжуаланған адам образы болып шыққан. Ондай бейне, мінез қазақ эпосында сирек кездеседі. Күні өткен заманның салтын тұтынған Көтібар қазақ эпосында көрінген «Дон-Кихот» образына ұқсап тұрады [16, 231].

Ә.Қоңыратбаев Айман образы жайында да әдемі ой тұжырымдайды: «Айман – қазақ эпосында сирек кездесетін ақылды, би қыздың үлгісі. Шіркін, ұл болып туса, тама ғана емес, бүкіл елдің қамын ойлайтын тұлға болар еді-ау деп қаласың. Өзіңнің ақыл-айласымен ол жеке басын ғана құтқарып қоймай, бүкіл тама, жетіру, шекті елінің арасын да бітістіріп жібереді. Бұл реттен ол жырдың ең ұнамды, бас кейіпкері ғана емес, заман, халық геройы болып тұр. Батырлар мен байлар бүлдірген бүлікті, қыз да болса Айман түзетеді. Оны би қыз дейтін себебіміз: Айман Көтібар торынан өзінің бір ғана ақылымен құтылған жоқ, сіңлісі Шолпанды екі елдің бірлігі үшін Арыстанға қосып, сол кездегі қазақ салтын өз мақсатына құрал етеді. Ол заманда екі ру ұзақ жауласар болса, оның із-таңбасын жою үшін қазақтар әлгі екі ауылды құдаластырып, дауды қайтып болмастай етіп басатын болған. Арыстан – Шолпан оқиғасында осы правоның елесі бар [15, 233].

С.А.Қасқабасов жырды «Лиро-эпикалық (балладалық) жыр» санатында қарастырып, фольклордың өмір талабына сәйкес өзгеріске түсіп, оның құрамында жаңа жанрлар қалыптасауының мысалында дәлелдейді. Бұл талдауының шартты екендігін ескерте отырып, бұлайша атауының себептерін мынадай жағдайлармен түсіндіреді:

«XIX ғасырда пайда болған лиро-эпикалық жырларда эпикалық сарын басым, сондай-ақ бірнеше жанрдың белгілері бас қосқан: айтыс, қоштасу, арнау үлгілері кездеседі, ал, мұның өзі жырға лирикалық сипат береді. Сонымен бірге қазақ балладалық жырларында ежелгі заманның салты мен ұғымдары, рулар арасындағы тартыс, көне сюжеттер мен мотивтер ұшырасады және трагедиялық та, бақытты да финал бар,

тарихи адамдардың жаңа дәуірге сәйкес жаңаша әрекеттері бейнеленеді, кейіпкерлердің мінез-құлқы мен іс-қимылдарында ескі ұғым-түсініктер өзгертілген түрде көрсетіледі. Жалпы, бұл жырларда бұрынғы мен кейінгі жағдаяттар шебер ұштастырылған, сөйтіп, олар жаңа жанрдың пайда болғанын айғақтаған деп айта аламыз» [18, 663].

Ғалым бұл жырдағы оқиғаның тарихи емес екендігін баса көрсетіп, Көтібар, Арыстан сияқты тарихи тұлғалардың болуын – XIX ғасырда Кіші жүз елінде атақты болған Көтібар батыр жөнінде бұрынғы батырлар сияқты арнаулы жыр болмағандықтан, жыршылардың оны жырға қосып дәріптеу мақсатынан туған деп қарайды. Және Көтібар бойындағы дәстүрлі батырлардың атрибуттары ретінде әр мінезділігі мен аңғалдығы, қару-жарағы, тұлпарын, т.б. мәні сақталғандығын негізге алады. Сөйтіп ғалым кезіндегі Көтібарды «жаңа өмірдің үрдісін ұқпай, ескілікті аңсаған, тіпті, «азғындаған батыр деп түсіндірген» пікірлерді жоққа шығарып, Көтібарды «өзінің батырлық, адамдық тұлғасына нұқсан келтірмеуге тырысатын және өзіне лайық құрмет жасауды талап ететін қаһарман» – ретінде дәріптейді. Жырдағы басты мәселе ескі мен жаңаның күресі емес, жеке адам тағдыры мен отбасы мәселелерін суреттеу екендігі, ал оны беруде жыршылар байырғы ертектің, эпостың дәстүрін пайдаланғанын мынадай мәселелер деңгейінде тексереді.

Ең алдымен жырдың дәстүрлі прологпен басталуы, Таманың елден асқан байының перзентсіз болуы. Бірақ бұл мотивтің мүлде өзгеріске түсуі, ұлы жоқ болса да Маман байдың ең жоғарғы құрмет көруі, керісінше ұлы да, қызы да бар Көтібардың құрметтелуіндегі кемшіліктің тартысқа түрткі болуы. Бұл таласты С.Қасқабасов екі адамның арасындағы дау деп есептейтін пікірлерден мүлде бөлек қарастырады. «Бұл – халықтың ертеден келе жатқан салтының бұзылу салдары, ежелгі салт бойынша, ұлы жоқ адам құрметті қонақ та бола алмайды, үйге де кіргізілмейді. Ал, ұлы жоқ Маман алтын үйге орналасқан. Міне, Көтібардың намысына тигені – осы. Оның малы да бар, баласы да бар. Бірақ Маман өзінің байлығын айтып, Көтібарды кедей деп қорлайды. Маманның бұл мінезі Көтібарды одан әрі ызаландырады. Алтын үй өзіне тиесілі екенін айтып, Көтібар ата салтын бұзған, әрі өзін қорлаған Маманды шауып, екі қызын тұтқынға алады». Осылайша жырға өзгеше талдау жолымен келген ғалым: жырдағы көне сюжеттің жаңалануының бірнеше мысалдарын келтіреді. «Бір қарағанда, Маман мен Көтібардың ерегесі – екі адамның болмашыға таласуы, я болмаса,

екі рудың тартысы болып көрінуі мүмкін. Зерттеушілер осылай түсініп те келген. Шындығында, олай емес. Олардың конфликтісі – халықтың ертеден келе жатқан салтын бұзудың салдары. Ежелгі салт бойынша, ұлы жоқ адам құрметті қонақ та бола алмайды, үйге де кіргізілмейді. Ал, ұлы жоқ Маман алтын үйге орналасқан. Міне, Көтібардың намысына тиген – осы» – дей отырып көне заманғы «перзентсіздік мотивінің» жаңа дәуірге сай өзгеріске түсіп, жаңа көркемдік мақсатта пайдалануы тұрғысынан талдаған.

Ал ғалым пікірінше, екінші көне заманғы сюжет те [18, 665] жырда жаңаланған.

«Ол – жігіт (батыр) жокта оның елін жау шауып, әйелін (қалыңдығын) тұтқынға алуы, оған зорлықпен үйленуге ұмтылуы, жігіттің (батырдың) қуып келіп, әйелін (қалыңдығын) құтқаруы. Бұл сюжет классикалық эпоста кең жырланады. (Ал, байырғы батырлық ертегіде қызды тұтқындайтын айдаһар болып келеді). Осы ескі сюжет «Айман-Шолпанда» кейінгі қазақ өміріне сәйкес баяндалған. Мұнда сыртқы жау жоқ. Оның орнын атағы елге жайылған Көтібар басқан. Ол сыртқы жауларша өзінің малын көбейту немесе жерін кеңейту үшін шаппайды. Маман ауылын және бүкіл елді дүрліктірмейді, жойқын жаугершілік жасамайды. Оның шауып алғаны – бір ғана байдың ауылы, тартып алғаны – сол байдың ғана малы, тұтқындағаны – бүкіл ел емес, Маманның екі қызы ғана. Бұл – кәдімгі қазақ елінде жиі болып тұрған барымта сияқты көрінеді, олай болу себебі жыршылар шындық болмысқа жақындату шартын ұстанған тәрізді. Бірақ түптеп карағанда, Көтібардың Маман ауылын шабуы – ата салтын бұзғанды тезге салып, тәубасына келтіру және өзінің тапталған намысын қорғау, кегін алу [18, 667].

Фольклортанушы ғалымның талдауында жырдағы қазақ өміріне енген жаңалықтар арқылы бұрынғы ұғымдардың қайта түрленуінің қызықты мысалдары бар. Мысалы, Айман жайындағы пікірлерінде оның бойындағы фольклорда бұрын сипаттала бермейтін көп қасиеттерін талдайды. Мәселен, Айманның Шолпанды еліне жөнелтерде айтқан:

Айтыңыз бізден сәлем жездең сорға,

Қой айдап кетіп еді Орынборға.

Әлібек үйде болса берер ме еді,

Амал не, мандайдағы қалың сорға! – дейтін шумағының өзінде үлкен мән-мағына жатқандығын аңғартып өтеді.

«Айман өз заманы басқа екенін жақсы түсінеді, жігіті Әлібектің Орынборға мал айдап кеткенін сөкпейді, тек Көтібар шапқанда жоқ болғанына өкінеді. Әлібек Орынборға малды сату үшін айдағаны анық, яғни бұл жыр туған шақта қазақ жұрты қаламен сауда-саттық жасап, ақшаның қадірін біле бастаған болу керек. Алтын ақша, күміс теңге ел арасында бағалы болған тәрізді. Айман сіңлісі Шолпанды еліне шығарып салып тұрғанда өзінің тығып кеткендерін санамалап келіп, «ақ сандықтың қасында ақ қобдида он бес алтын, қырық күміс табак бар», – дейді. Бұрынғы ерте-жырларда кейіпкердің табатыны немесе сыйға алатыны – ат басындай алтын болатын, ал, мына жырда жалпы мөлшері емес, он бес алтын, қырық күміс деп нақты саны айтылады. Демек, Айман Көтібар шаппастан бұрын көп малмен бірге ақша да тығып үлгерген, яғни ол ендігі байлық – тек мал емес, сонымен қатар ақша екенін жақсы түсінген. Осы жерде бір қызық деталь бар: алтын мен күміс ақ сандықтың қасындағы ақ қобдида. Біздіңше, бұл – ежелгі мотивтің сарқыншақ түрі. Ертегілерде ондай қымбат нәрсе (алтын, адамның жаны) ақ сандық, оның ішінде көк сандық, оның ішінде қобдиша. оның ішінде тағы бірдеңе. Міне, осындай алуға қиын соғатын бірнеше кедергі – тар кеңістікте тығулы болатын. Бұл мотив жырда жеңілдетілген [18, 657] –дей отырып, халықтың ұғымындағы сауда, ақша ұғымы ене бастаған он тоғызыншы ғасыр өзгерістерінің жырға тигізген ықпалын жан-жақты талдаған.

Айманның көздеген мақсаты – екі елді жауластырмай, бітістіру және өз басын Көтібардан аман алып қалу болады. Ол өзінің ақыл, айлсын осы жолға жұмсайды. Қандай нәрсе болсын, не істемекші болсын, Айман әріден ойлап, кеңінен толғайды. Көтібар мен әкесінің араздасқанын естігенсін-ақ, ешкімге білдірмей, өзінше шара қолдануға кіріседі. Серт байлаған соң Көтібардың шаппай тынбайтынын біліп, күні бұрын кам жейді. Шолпанды жөнелтейін деп жатып айтатын:

Қызыл құм есік алды биік бар-ды,

Құдайым көңіліме ақыл салды.

Ақ сандық қызыл құмның күн бетінде,

Ішінде осы малдай үш мал бар-ды, – дейтін жыр шумағында ғалым талдаған фольклорлық көне сарынмен коса халықтың тұтастығын ойлаған қазақ қызының бейнесі бар.

Көтібардың қорлануын сол заманның ең үлкен қорлығы деп санау арқылы Маман байдың екі қызын түйеге теріс қарата мінгізуі, яғни сол дәуірдің ұғымындағы ең үлкен қорлау, қызды мазақ етудің ең

ауыр жолымен қайтаруы да қазақтың белгілі өмір кезеңдеріне тән салтты елестетеді. Фольклортанушы ғалым жырдың жеке образдарын талдауында олардың дәстүрлі образдардан қандай айырмасы бар деген мәселелерге назар аудартқан. Мысалы:

«Айман бейнесінде жаңалық та бар. Тұтқынға түскен ол «Құдай салды, мен көндім» деп, қарап отырмайды, асқан белсенділік танытып, Көтібармен тайталасқа түседі. Бұл тартыста ол өзінің ақылын негізгі қару етіп, барлық жағдайда өзінің ойын жүзеге асырып отырады. Айман мен Көтібардың арасында шиеленіскен тартыс жоқ. Мұнда екі типтегі адамның тайталасы, яғни ақыл мен аңғалдың өзара шарпысуы көрінеді [18, 667].

«Айман-Шолпан» жайындағы С.Қасқабасов пікірінің құндылығы: жырдың сюжетін құрайтын мотивтердің әр замандағы түрленуін талдаған; образдар жүйесіндегі өзгерістерді анықтаған; мысалы: Айман бейнесінде ежелгі ертеке пен эпос әйелдерінің кейбір қасиеттері мен ХІХ ғасырдағы қазақ әйелдерінде көрінген жаңа ерекшеліктер жинақталғандығын тұжырымдап, оның бейнесін басқа әйел бейнелерімен салыстырып, жан-жақты дәлелдеген. Сондай-ақ Арыстан, Әлібектердің тарихқа қатысы мен жырдағы бейнесі жайында да тың тұжырымдар түйіндеген; жыр мазмұнындағы көне дәуірдің, феодалдық-хандық, капиталистік тұрмыстың элементтерін талдап, анықтаған; жанрдың заманға сай өзгеретіндігіне мән беріп, жырдың балладалық сипаттарын саралаған.

Ал, ғалым Б.Әзібаева «Айман-Шолпан: ескі эпосқа жаңа көзқарас» атты зерттеуінде [19, 83-86] ұзақ уақыт бойы ұлттық әдебиеттануда «Айман- Шолпан» дастаны ғашықтық (романдық) жырлар құрамында қарастырылып, жарияланып келгендігін айта отырып, пікір білдірген ғалымдардың ішінен Қ.Жұмалиевтың «Қазақ эпосы мен әдебиет тарихының мәселелері» [1958] атты монографиясының «Айман – Шолпанға» арналған тарауындағы Айман бейнесінің басқа эпостардағы әйел образдарынан өзгешелігін талдайтын тұстарын жоғары бағалап, оның кемшілігі ретінде Айман образының өзегі мен табиғатын, оның жан дүниесін ашып көрсетпейді деп тұжырымдаған. Ал шығарманың жанрын Қ.Жұмалиевтің «тарихи» деп жіктеуі мен Ы.Дүйсенбаевтың дастанда махаббат тақырыбының болмауына байланысты қалыптасқан тұжырымды негізсіз деп тапқанымен, оның «Қазақтың лиро-эпосы» (1973) атты монографиясында аталмыш шығарманы «Қозы Көрпеш–Баян сұлу», «Қыз Жібектермен» бір қатарда талдағандығын айтып өтеді.

Зерттеушілердің бәрі де дастан XIX ғасырдың бірінші жартысында орын алған оқиға негізінде жырланғанын мойындайды, шығармада өмірде болған оқиғалар суреттеліп, әсірелеушілікке жол берілмегенін, көптеген кейіпкерлер сол тұста өмір сүргенін атап көрсетеді. Атап айтатын жағдай, Қасқабасов пен Әзібаеваға дейін «Айман-Шолпанға» арналған зерттеулердің бәрінде де шығарма әдебиеттану тұрғысынан талданады. Б.Әзібаева «Айман-Шолпан» жайындағы зерттеуінде сюжетті негізге алады. Шығарманың, ең алдымен, көптеген басқа эпостар секілді тоймен басталып, тоймен аяқталғанына назар аудартады. Көптеген эпостар мен дастандардың дәстүрлі элементтерінің бірін, яғни жырдың экспозициясын – зарыға күткен сәбидің өмірге келуіне, екі жастың үйленуіне арналған, сондай-ақ құрметті кісінің асы секілді тойлардың құрайтыны белгілі. Көшпелі өмір салтын ұстанған елдер үшін халық көп жиналатын той өте маңызды, қоғамдық мәнге ие оқиға болып табылатыны заңды.

Кейде шығарманың негізгі мазмұнын құрайтын оқиғалар тойда басталып, сюжет күрделене түседі. «Айман-Шолпанда» да осындай оқиға орын алады: асқа шақырылған Көтібар мен Маман бай алтынмен апталған салтанатты киіз үйге таласып, оны әрқайсысы өзіне ғана лайықты деп санайды.

«Айман- Шолпан» дастанына арналған барлық зерттеулерде Көтібар мен Маман байдың жауласуының себебі киіз үйге таластан басталады деп көрсетілсе, Әзібаева: «ақыл тоқтатқан, беделді ру басылардың, мейлі ол алтынмен апталған болсын, киіз үй үшін таласуы көңілге қонымсыз» – деп есептеп, Б.Н.Путиловтың «Героический эпос и действительность» [20, 136] атты еңбегіндегі: «Причину конфликта следует искать в эпическом под тексте, который ведет нас к общим формулам эпических отношений, он обнаруживает эпическую логику, норму в поведении героев, кажущемся нелогичным, выявляет закономерность того, что виделось случайным и странным...» дейтін пікірін басшылыққа ала отырып, Көтібардың сөз арасында Маман байды бірнеше рет «Кубас», «Бу қылып Шекті малын не қыласың, Мінгізген ашамайға ұлың бар ма?» – деп тілдейтінін негіз етіп, жырдағы жанжалдың негізі – эпикалық мотив – Маман байдың ұлсыздығы болып табылады» дейтін пікірді ұстанады. Егер Маман байдың артында қорғаны әрі мұрагері болар ұлы болғанда, тойға кешігіп келген, оның үстіне жасы да кіші Көтібар онымен бұлайша

тәжікелесе алмас еді. Бұл жерде жанжалды бастап отырған Көтібар екені анық.

Баласыздық мотивімен осыған қатысты басқа да драмалық жағдайлар көптеген эпостардың экспозициясының тұрақты элементі екені мәлім. Кейбір эпостарда перзентсіз жұптар қуғынға ұшырайды. Яғни перзентсіздік қайғысына қоса олар маңындағылардың қорлауы мен мазағына айналады. Соның бір мысалы ретінде «Қобыланды» эпосындағы: «Бұл тойда ұлсыздарға орын жоқ, қызсыздарға қызық жоқ» деген сөздерді келтіруге болады.

«Қорқыт кітабының» бірінші әңгімесінде перзентсіздік Тәңірдің қарғысы ретінде қарастырылып, оларды өзгелер де қарғауға тиіс делінеді, демек перзентсіздерді қудалаудың себебін осылайша түсіндіруге тырысады. Бірақ бұл архаикалық ғұрыптың кейінгі кезеңдердегі түсіндірмесі секілді. Ш.Ыбыраев көрсеткендей [21, 116], бұл мотив көне сенім-нанымдармен байланысты. Қалай болғанда да ертедегі баласызды қудалау мотиві кейінгі эпикалық шығармаларда да көрініс тапқан. Ал Б.Әзібаева «Айман-Шолпанда» оның қосымша идеялармен, максаттармен күрделенгендігін, Көтібардың Маман байдың ұлсыз болғанын әлсіз, қорғансыз деп есептеп бетіне басып, оны шауып аламын деп қорқытып қана қоймай, сол ойын жүзеге асыруы, басқаша айтқанда, оның Маманның ұлсыз екенін, қауқарсыздығын өзінің жеке басының мүддесіне пайдаланғандығы ретінде талдайды.

Ғалымның ойынша, «тойда болған текетірестің ақыры Көтібардың Маман аулына қарақшылық шабуыл жасап, малын айдап, қыздарын байлап әкетуімен, сондай-ақ Көтібардың Айманды күшпен тоқалдыққа алуға ұйғарым жасауымен тынады. Демек, жеке бастың дұрдараздығы руаралық жанжалға ұласады. Осы арада «бұл мәселе қалай шешімін табады?» деген заңды сұрақ туындайды. Осылайша тұрмыстық деңгейдегі болмашы керістің екі рудың арасын жауластыруға дейін жетуі, сондай-ақ сол жанжалды шешу тәсілі мен әдісі дастан мазмұнын құрайды» (19, 85), – деп есептейді. Ғалым пікіріндегі жаңалық: жоғарыда талданған Қасқабасов пікірін толықтыра отырып, мәселенің басқа ашылмаған қырынан келуінде.

Ол мына пікірден көрінеді: «Тұтқындалған Айман Көтібардың жалғыз ұлы Есеттің көмегімен неке күнін 60 күнге ұзартады. Оқиғаның басты кейіпкерінің мүддесіне қайшы келген, қарсылығын тудырған жағдайда қолданылатын бұл «мерзімді ұзарту» әдісі шығыс әдебиеті мен

қазақ фольклорына жақсы таныс. Бұл тәсілді қолданудың жарқын үлгісі ретінде арабын «Мың бір түн» атты ертегілер циклын атауға болады. Онда «мерзімді ұзарту» әдісі көптеген ертегілердің композициясының негізін құрайды. Осы әдісті қожайынының әйелін көңілдесіне бармақ болған ниетінен тайдыру үшін 70 хикаямен көңілін аулайтын данагөй тоты құс туралы «Шукасаптати» (Тоты құс хикаялары) атты ертегіден де көреміз. Яғни, алғашқы және соңғы ертегіде де мақсат біреу ғана: жағымсыз оқиғаны болдырмау үшін уақытты созу. «Мың бір түнде» – Шахризаданың өлім жазасын кешеуілдету болса, «Шукасаптатиде» – күйеуінің көзіне шөп салдырмау. Осыған ұқсас оқиға «Қыз Жібекте», «Қамбар батырда» да кездеседі. «Қыз Жібекте» өзінің Қорен ханға зорлықпен ұзатыларына көзі жеткен Жібек әкесінен 30 күн ойын, 40 күн тойын өткізіп, сән-салтанатпен ұзатылуын өтінеді. Басқаша айтқанда 70 күндік мұрсат сұрап алады. Қыздың нақты бір жоспары болмайды, бірақ та осы уақыт ішінде ол көңілі сүймеген жаннан құтылатынын сезеді. Расында да Төлегеннің інісі Сансызбай келіп, оны мәжбүрлі некеден құтқарып алады. «Қамбар батырда» оған дейін Қамбардан бір хабар болар деп, Назым қалмақ ханы Мақтымнан үш сексен күнді сұрап алады. Ал, Айманға келетін болсақ, ол 60 күн мұрсат сұрай отырып, өзінше нақты жоспар құрады.

Айманның бойында эпикалық таныммен қатар дастандарда жиі қолданылатын «айлакерлік пен тапқырлық та бар» [19, 86]. Б.Әзібаева: Қ.Жұмалиевтің «Айман – эпос үшін өзгеше бейне» деген пікірін толық қолдай отырып, «Оның өзгешелігі – көркінде, махаббатқа адалдығында немесе қайсарлығында емес, оның ақылдылығында» – деп атап көрсетіп, Қ.Жұмалиевтің Айманға беретін «сұлу, ақылды, тапқыр, айлалы, шешен» дейтін мінездемелерін мәтіндегі «Айманның көңілі кең, ақылы дана»; «Шығады әр түрлі өнер Айман жастан»; «Айманның әрбір түрлі айлалы бар»; «Айман қыз ұлықсат ап қуанды бек, алдап жүр бәрісін де амалы көп» дейтін мысалдар арқылы бекіте түскен.

Зерттеуші Айман образын талдауды тереңдете түсіп, Айманның жалпы адамдармен тіл табысқыштығы, халықтың әдет-ғұрпын жақсы біліп қана қоймай, оны өз пайдасына жарата білетін артықшылығын оның образының ерекшелігі деп есептейді. Мұндай қасиеттері ретінде Айманның Көтібардың әрекетін қолдамаған Арыстанның тумысынан әділетті, көргенді жан екенін бірден байқап, онымен достасып, өзіне тартуы, терең сұңғылалықпен Көтібардың жалғыз ұлы Есеттің

жүрегіне жол табуы, Көтібардың әйелі Теңгенің жанды тұсын тауып, өте орынды амал қолдануы айрықша аталып өтеді. Ғалым Теңгеге қатысты да қызықты әрі дәйекті пікір түйіндеген. «Теңге – Көтібардың ең кіші тоқалы, нақ сүйері ғана емес, оның жалғыз ұлының анасы, казак халқында ұл тапқан әйелдің күйеуіне ықпалы жүретіні, өзге әйелдерден бәсі жоғары болатыны белгілі. Осыны жақсы түсінген Айман дер кезінде Теңгенің қызғанышын оятып, орайы келгенде қытығына тиеді. Оның есімін де әжуа ретінде пайдаланып, болашақ күндесінің ызасын тудыратын өлең айтады. Нәтижесінде, Теңге Көтібар мен Айманды некелестірмеу үшін ашық әрекетке кіріседі. Осылайша ақылды да айлакер Айман, бейнелей айтқанда, Көтібардың алынбас қамалын іштен бұзып, белгілі бір деңгейде өзінің қауіпсіздігін қамтамасыз етіп, озбырдың тырнағынан өзін арашалап қалады. Оның ендігі мақсаты – жанжалды бейбіт жолмен шешу». Жырды жаңаша талдауға арналған бұл ғылыми пікірде Айманның атастырған жігіті Әлібектің Көтібардың ауылға шабуылы кезінде алыс сапарда болуы, оның елге оралысымен қалыңдығын қайтару үшін және кек алу мақсатымен аттанатынын жақсы түсінген Айманның ақылмен құрған жоспарына сәйкес жанжалдың қантөгіссіз шешіліп, Айманның басқа да эпикалық кейіпкерлер секілді тынышы кеткен елді татуластырып, бейбітшілік орнатып, дастанның үлкен тоймен аяқталуының фольклорлық сипаттары талданған.

Б.Әзібаева талдаудың нәтижесінде басқа эпосқа тән емес бірнеше ерекшеліктерді былайша тұжырымдайды:

1) Қақтығыс қарулы күреспен, ақсақалдардың шешімімен, я екіжақты бейбіт келіссөз жолымен шешілген жок; 2) келіспеушілік ер кісінің емес, әйел адамның арқасында шешімін тапты; 3) кейіпкердің басты қаруы – тапқырлық, айлакерлік, ақыл.

Сондай-ақ, зерттеуші шығармадағы негізгі кейіпкерлердің бірі Көтібар жайында да өзіндік пікірлер ұсынған. Оның ақылға қонымсыз үш әрекетке барғандығын айта отырып, оның «біріншісі – Шолпанды құтқаруы; екіншісі – Есеттің өтініші бойынша Айманмен некелесуді 60 күнге шегеруі; үшіншісі – Айманның алдауына көніп, оған тұлпары Бәйге-Күрең мен қару-жарағын беруі», – деп пайымдайды.

Зерттеуші Көтібардың іс-әрекетін талдай отырып, Шолпанның тағдырын шешер тұста көрсеткен жомарттығы мен мәрттігі оның дастан басындағы қатыгез де зорлықшыл бейнесімен қайшы келетінін жақсы аңғарған. Сондай-ақ, оның мінезіндегі аңғалдықты Есеттің алғаш

байғазы сұрауындағы Айманның айласы жатқанын аңғармайтындығын талдай отырып, Көтібардың бұл қадамының дастандағы халықтың салтымен байланыстылығын (байғазы беру) Б.Н.Путилов пікірімен бекітеді: «За случайными», немотивированными, аналогичными поступками и решениями героев кроется как правило, нечто глубоко оправданное, закономерное и разумное. За ними стоит некое знание существенных обстоятельств, должных в какой-то момент открыться и оправдать предшествующие поступки. Но знание это не принадлежит самим героям, оно просто составляет элемент сюжетной эпической структуры, оно существует и проявляет себя вне реального, логического сознания героев, но как некая художественная материя, обладающая своей силой и подчиняющаяся своим закономерностям. Ведомые этой силой, эпические герои совершают действия странные, неожиданные, нечаянные. Эта диалектика предугазанности и случайности, постоянная игра их и создает, в сущности, эпический сюжет» [20, 131].

Көтібар Айманның алдауына сеніп, аңғалдықпен оған жауды алдын ала сезетін қасиеті бар тұлпары мен қару-жарағын береді. Соның салдарынан тұлпарының ескерту жасап, кісінегенін естімей, қапыда қолға түседі де келісімге келуге мәжбүр болады.

Жалпы Б.Әзібаеваның жыр жайындағы жаңаша көзқарасы былайша сипатталған: «Айман – Шолпан» дастаны тұтастай алғанда «батырдың жары үшін күресі» атты сюжетке негізделген. Атап айтатын жәйт, мұнда архаикалық (Айман мен Шолпанды күштеп алып кету) және біршама кейінгі дәуірдің қоспалары (тонаушылық, барымта) орын алған. Егер батырлық эпостарда «тақырыптың негізгі дамуын ер жігіттің әйелін ұрлағандармен күресі, жарын жау қолынан қайтарып алу» құраса, «Айман – Шолпан» дастанында архаикалық тақырыптың хикаялық мазмұны басым: кейіпкер әйел жеке қасиеттерінің арқасында тұтқыннан өзі құтылады. Яғни, зерттеуші тақырыпқа фольклортанушылық тұрғыдан келіп, тарихи фактілердің, мысалы, дастанның негізгі кейіпкерлерінің бірі Көтібардың өмірде болған адаммен аттастығы ғана сақталып, мұнда Көтібардың кейбір мінездері немесе әрекеттері белгілі бір рөл атқаратындығы аталып өтіледі. Осылайша талдау жүргізу арқылы жырдың жанры жөнінде «дастан жанрына» жатады деп жаңаша пікір ұсынған. Онда бас кейіпкердің әрекетінің алдын ала ойластырылуы және новеллистикалық типтегі эпикалық сюжеттің даму заңдылығының

алдын ала анықталғандығы, яғни шығармаға арқау болған оқиғалар мен кейіпкерлердің есімдері, оқиға болған өңір мен тарихи тұлғалар мекенінің сәйкестілігі сияқты мәселелер негізге алынған. Негізінен «сюжеттің негізін өмірде болған оқиғалардан емес, поэтикалық дәстүрден іздеу керек» дейтін пікірді басшылыққа алған ғалымның түйінді тұжырымдары мынадай:

1) Дастанның сюжеттік, мазмұндық негізін эпикалық сюжеттердің архаикалық қабаты құрайды. Дегенмен, ол әдеттегідей басқа да мотив, сюжеттермен құрамдас болып келеді. Жалпы халқымыздың қаһармандық эпостарында қалыптасып, жырланатын сюжет, тақырыптар тұрғысынан салыстырып қарағанда «Айман, Шолпан» дастаны біраз оқшауланып тұрғаны анық. Дастанның тақырыбы мен коллизиялары да сол коллизияларды шешу жолы да баскаша;

2) Дастанның басты кейіпкерінің әйел болуының өзі тосын жағдай;

3) Дастан мазмұнын негізінен даналық, тапқырлық, сананың ұшқырлығы секілді қасиеттер құрайды. Ал қаһармандық және романдық сипат екінші қатарға ысырылған.

Яғни, Б.Әзібаева барлық талдау – тұжырымдары арқылы «Айман – Шолпан» жырын хикаялық дастан аясында қарастырады.

Осы пікірлерге қосарымыз: Айман бейнесі фольклордағы көне замандардағы образдардан бастау алады. Ерте дәуірде әйелдің мықтылығы, төзімділігі, ақылы мен парасатын сипаттаудан бұрын оны бүкіл дүние, тіршіліктің көзі, дүние жаратушысы ретінде түсінген. Мұны ертегілердің поэтикасынан айқын аңғарамыз. Ертегілердегі әйел бейнесін бурят улигерлеріне қатысты зерттеуші Ресей ғалымдары Е.Н.Кузьмина атап өтсе, түркі-монғол халықтарының эпосы аясында Р.С.Липец әйел бейнесінің эпостағы сипатына назар аударып, тұжырымдар түйіндейді.

Анаеркі үстемдік құрған замандағы шаман-ру басы әйел – отбасы, тіршілік бастауы дейтін ұғымынан таралатын қайырымды қарындас, әпке, асыл жар, адал дос ұғымдарының әйел жайлы түрлі тарихи-қоғамдық даму кезеңінен хабар береді. Ғалым Ш.Ибраев «Көне эпостарда алдымен көзге түсетіні әйелдердің барлық мәселеде жетекші роль атқаратындығын» жан-жақты зерттейді [21, 116].

Біздің ертегіге қатысты зерттеулер арқылы көз жеткізгеніміз: әйелдердің ғұрыптарды атқаруда жетекші рөл атқарғандығына, қоғам өзгерісіне байланысты, мысалы, патриархат дәуірінде әйел образы өзгере бастағанына көз жеткіземіз. Жырдағы Айманның ақыл-парасатында көне

заманғы әйелдердің сипаты сақталса, өмір тұрмысында кейінгі заманның суреті басым. Оған жырдағы мына шумақтар дәлел:

Кигені Айман қыздың көкше кебіс,
Ақ мамық, алтын тақта жатқан қызға,
Келеді жаудың даусы еміс-еміс.
Ақ Айман бұл дауысты қош алмайды,
Ұйқысын шыт мамықтан аша алмайды.
Ақ мамық, алтын тақта жатқан сорлы,
Аяғын қорыққаннан баса алмайды.
Айманның ақ білектей білегі бар,
Майысқан жез қармақтай сүйегі бар.
Мінгізіп жайдақ нарға жөнелгенде,
Тілейтін жаудан қыздың тілегі бар.

Халық арасына кең таралған бұл жыр жайында акын-жазушылар да көп пікір білдірген. Солардың арасында көңіл аударарлық пікірлер де баршылық. Солардың бірі – жазушы Құрал Тоқмырзиннің [22, 3] «Тарихи жырдағы тағдырлар» немесе «Айман-Шолпан» жырындағы оқиғаға көзқарас» атты мақаласы. Қаламгер бұл мақаласында алдына күрделі сауалдар қойып, оған жауап беруге тырысады. Қаламгердің пікірлерінде жырға негіз болған аймақтың тарихын ғана емес, жалпы қазақ тарихы мен дәстүр-салтын терең зерделей білгендігі байқалады. Қарымды қаламгердің: «Қыз Жібек» пен «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» қазақтың ғашықтықты, жастықты, батырлықты әспеттеген әрі тұрмыс-салт жырлары болса, дәл осы атакты дастандардан көркемдік әсерлілігі қыл елі қалыспайтын ұзақ хикаялы жырдың бірі – «Айман-Шолпан» [22, 3] – дейтін тұжырымы жыр жайындағы ғалымдар пікірлерімен үндес.

Жазушының «Тарихтағы Көтібар кім? Ол – барша қазақ халқына белгілі батыр, азаттық үшін бүкіл өмірін сарп еткен халық көсемі Сырымның үзенгілес інісі, көтерілісте қол бастаушы мыңбасы. 1785 жылы Сырым батыр Нұралы хан билігі мен Ресей империясына қарсы шыққанда, оған 750 сарбазбен келіп қосылған осы жас батыр Көтібар болатын. Оның соғысының көбі құйындай соғып, ес жиғызбай жайпап кететін аламандықпен өтті. Аламандық дегеніміз – біздің дәуірдегі партизандық соғыстың дәуірге сай бір түрі. Көтібар Сырым батыр қозғалысы жеңіліс тауып, халық көсемі хан-сұлтандар мен патша үкіметінің қысымына төтеп бере

алмай, 40 шақты серігімен Хиуаға қарай ауған соң шағын қолмен Елек қорғанына мезгіл-мезгіл соққы берумен болған. Хиуа жерінде жүрген кесеімі қастандыққа ұшырап, топырақ сол жақтан бұйырғасын азаттық қозғалысын ұйымдастыратын ешкім шықпай, халық көп уақытқа дейін ұсақ-ұлан, тиіп-қашу сияқты шабуылдар арқылы Ресей империясының әскерінің қазақ жеріне ішкерілей ілгері басуын бөгейміз деп есептеген. Бұл XIX ғасырдың басы еді. Осы кездегі Қарасақал, Дәуімшар, Өтен, Нарымбай, Төремұрат батырлардың сауда керуендеріне, жер өлшеуші землемерлерге, әскери барлаушыларға тиісіп, дүние-мүліктерін қиратып кетуі, кейде бірлі-жарым тұтқын алуы сол Көтібар батыр кәсіп еткен аламандық болатын» [22, 3], – дейтін тұжырымдары жазушыға тән көркем тіл мен образдарға байлығымен емес, ғылыми мәні бар ойға құрылғандығымен көңіл аудартады.

Қаламгердің қазақ елінің шекарасына күн сайын екпіндей еніп, жүрген жолына қамалдар мен қорғаныс шептерін орната бастаған Ресей империясының қадамдарынан сескеніп, іштей ашу-ызасы молайса да, ендігі жерде жер қайысқан қол жинап, соғысуға батылы бармай, іштей ашу-ызаға булыққан қазақ батырларының кескін-келбеті Көтібар бейнесінде бар дейтін пікірі шындыққа жанасады.

Көтібар сияқты ірі қимылдың, үлкен мақсаттың ел ішіндегі ұсақ әрекеттер мен ғана айналысып қалуы заманның трагедиясы болған. Өйткені ол–қанша батыр болғанмен, алды-артын болжап, ауқымды қимыл жасауға қауқарсыздығын сезінген, әрі Сырым батырдай ірі әрекеттердің өзінің сәтсіздігінен сабак алған батыр. Осының өзі елінің азаттығы үшін күресуге тиіс батырдың өмірлік мақсатын тығырыққа тіреген қасірет болатын. Бұл кезең – қазақ батырларының әлеуметтік әсері әлсіреп, қолынан қауқар кетіп, іштей ызаға булыққан тұсы.

Құрал Токмырзин пікірінің тағы бір бағалылығы: бұл дастанды өзінің алты-жеті жасында оқығандығын айта отырып, «Айман-Шолпанды» Сегіз сері жырлаған дейтін пікірлерге қарсы салмақтар уәждер айта білгендігінде: «Жырды Сегіз сері жырлаған. Оның Көтібар батырдың образын шебер ашуы, оқиғасының көркем болуы содан» деген жорамалды айтушылардың мұндай салмақсыз сөзді айтуы қазақтың дәстүр-салтын құрметтеу былай тұрсын, оны әжуә-күлкіге, сықаққа айналдырудың қандай жағдайда жарасымды болатынын ажырата білмейтіндігін байқатса керек. Сегіз сері Бахрамұлы, оны зерттеушілердің жазғаны бойынша, 1818 жылы туған. Ал Көтібар батыр 1833 жылы күздің қара

суығында Жағалбайлы Жанқасқа батырдың қысқы қыстауына жақын манда өлтірілген. Бұрын жалғыз жүрмейтін қарт батыр бұл жолы жылқысын сырттай барлап қайтқысы келіпті дейді. Көтібар батырды көзден таса етпейтін патша үкіметінің жандайшаптары оның қапысын тапқан»

Осындай тарихты біле тұра «Айман-Шолпанның» Көтібар батырдың көзі тірі, даңқ-абыройы дәуірлеп тұрғанда шығарылғанымен санаспай, батырды дастанда әркілы әзіл-әжуаға, күлкіге, тіпті ащы сынаққа таңатын жырдың ол марқұм болғасын туған дегенге сайғаны казактың салт-дәстүрін жете білмеу немесе сыйламау, әдейі жалғандыққа бару деген сөз. Тура айтқанда – парықсыздық», – деп пікір тұжырымдайды. Және «Батырлар жырында» [23] жарияланған нұсқа мәтініндегі:

Кезі еді күні өткен үлкен соғыс,
Маман бай Торғай бойын қылған қоныс.
Жайлауы ел шектінің Еділ, Жайық,
Қараған Орынборға жүз отыз болыс...

Дастан осылай басталады. Мұнда қай соғыстың айтылып отырғаны белгісіз. Тегі Исатай бастаған халық көтерілісін айтып отыруы мүмкін» деп жасалған болжамның қателігіне дәлел ретінде Көтібардың 1837-1838 жылдары өмірде жоқ екендігін алға тартады. Жазушының ұғымында «Көтібар батырдың дүниеден өтіп кеткен кезінде аруағын әжуалап, мазақ етіп жырлануына, оның Арыстан батыр сияқты інісі мен Есет, Бекет батырлар секілді балалары, артында қалған ағайынтумалары аруаққа айналған батырды әжуа-мысқылға, күлкіге, кейде ойын-қалжыңға таңатын жырға ешқашан рұқсат бермеген болар еді, тіпті батырмен қалжындасуға еркі бар нағашы-жиендер мен балдыз-бажалардың өзі көзі тірісінде қаншама рет ауыздары барғанша сөйлейді десек те, Көтібар батыр өмірде жоқ кезде мұнда жырлағандай еркіндікке баруға батылдары жету былай тұрсын, онашада оғаш сөйлеуден де қаймығар еді. Сондықтан, Айман-Шолпан оқиғасының жырлануы батырдың көзінің тірісінде, сол атакты жорықтың ізі суымай, алшын әулетінің билері оның оспадарлығын үлкен кінә, елбұзарлық ретінде талқыға салған кезінде туған деу ақылға қонымдырақ. Маман байдың шапқыншылыққа ұшырауын ел көз көріп, құлақ естімеген сұмдық десіп, атакты билер талқыға салған. Бұл тұста казак орыска бодан болды десек те, Ресей империясы билігін әлі дұрыстап жүргізе алмай жатқан. Оның үстіне 1812 жылдың күзіне таман Наполеон Бонапарт шапқыншылығына

байланысты империяның Азия жақ бетіндегі әскерін майдан өтіп жатқан аймаққа ауыстыруы нәтижесінде қазақ даласы біраз уақыт бос калып, еркін тыныс алған кез еді. Сөйтсе де Ресеймен шектес жатқан қазақ рулары тама, табын, жағалбайлының біраз жігіттері 1813 жылдың басында Наполеонды қуғанда, атты әскер жасақтап, француз астанасына дейін жеткені бізге тарихтан белгілі. Дастанда «Жайлауы ел шектінің Еділ, Жайық» делінетін себебі – орыс казактары мен башқұрттардың бұл екі өзен арасына әлі қоныстанып үлгермегенінің куәсі. Өйткені, 1771 жылы Екінші Екатерина патшайымның жарлығымен Қалмақ және Ноғай ордалары хандықтарын жойған-ды. Содан соң ноғайлардың А.Суворов әскерінің қынадай қыруынан қалғаны Ставрополь даласына ығыстырылып, одан зәрулері ұша шошынған қалмақтар қыс түсіп, өзен мұзы бекігесін шығысқа қарай жөнкілгені, оларды жолшыбай Нұралы хан жасақтары, одан әрі Абылай бастаған арғын-найман сарбаздары қырып, Жоңғарияға олардың аз ғана бөлігі жеткені аян. Міне, осынау тұста Еділ-Жайық арасы бос жатпағанмен, шекті тайпасына еркін жайлау болғаны шындық. Алайда, 1820 жылдардан бастап бұл жауынгер тайпа құнарлы алқаптардан мүлде ығыстырылды. Маман бай мен Көтібар батырдың араздасуы біздіңше, 1812 жылы болған және дастанның шығарылуы да дәл сол жылдың жазы мен күзінде өтті деуге осындай қисын бар» дейтін пікірі біздің де көңілімізге қонады. Әрине, жырдың жекелеген сюжет, мотивтері әуелден-ақ ел арасында өмір сүріп келген. Ел ішінде бүліншілік орын алып, қазақтың батырларының дәрменсіздікке таңылған тұсындағы халі халықты да қатты қынжылтқан. Дәстүрлі заманда дүниеден өтіп кеткен адамның аруағын келекелеу қазақтың ежелгі дәстүріне де, мұсылмандыққа да жатпайтын қылық екенін естен шығармауымыз керек. Дегенмен, Көтібардың Маман байды шауып алу әрекетін ру басылары жиналып жазғырған жағдайды жыршылар жерде қалдырмай бірден іліп әкетіп, жырға айналдыруы мүмкін. Сондықтан оқиға мен оның жырлануының арасы көп алшақ емес. Көтібардың тірі кезінде, яғни баласы Есеттің 7 жасар кезінде жырлануы оқиға мерзімін анықтауға дәлел бола алады. Халық Көтібардың қанша батыр болса да ел ішінің бірлігіне жасаған қиянатын кешірмеген. Ал тарихи дерек бойынша, Көтібар батыр Сырым тарханның көзін көріп, бұйрығын екі етпеген батыр серіктерінің бірі ғана емес, ел арасында беделі биік, елеулі тұлға ретінде алшын тайпасына атағы жайылған ардақты адам болған. Яғни бұдан шығатын тұжырым: фольклорлық туындылардағы образ да,

тарих та С.Қасқабасов тұжырымдағандай, фольклорлық заңдылықтарға бағындырылған.

«Тегінде, фольклорда, әсіресе, эпоста әке-шеше жеке тәрбиемен шұғылданбайды, баласының жүріс-тұрысын күнде қадағалап отырмайды. Біздіңше, мұның бірнеше себебі бар. Бірінші – қазақтың бұрынғы қаймағы бұзылмай тұрған рулық қоғамында халық этикасы әр адамның іс-қимылын белгілі бір қалыпта (регламент) ұстады, яғни баланы әке-шешемен қатар бүкіл қауым тәрбиеледі. Екінші – фольклор өмірдегі майда-шүйдені, күнделікті күйбенді көрсетпейді, себебі оның мақсаты – жинақтау (типизация) мен дәріптеу (идеализация). Осыдан барып енді үшінші себеп шығады. Фольклорда шын өмір, шын адамнан гөрі қиял өмір, идеал адам бейнелетіндігі. Сондықтан батырдың қасиеттері өсе келе, тәрбие арқылы қалыптаспайды, ол іштен біткен қасиет болып саналады. Батырдың мінез-құлқы даму үстінде көрсетілмейді, ол бір қалыпта туа батыр болып, статикалық түрде бейнеленеді. Міне, фольклорды әдебиеттен бөлетін басты белгі осы» [24, 32]. Демек, әу баста ел арасына батыр кейпінде даңқы шыққан кейіпкердің қиянат іске баруының себептерін жыр өзінше түсіндіруге тырысқан.

Сырым батырдың көзін көріп, одан үлгі алуға ұмтылған Көтібардың отаршылдыққа қарсы күрестің саябырсуы кезінде өзін қоярға жер таппай елегізуі тұсында болған шөмекейлердің асына тігілген «алтын киіз үй» мал мен баққа кенеліп, мейманасы тасқан Маман байға бұйырғаны алшын тайпасының Сырымнан соңғы ту ұстарымын деп сезініп жүрген Көтібардың намысына тиеді. Асқа келе жатқанда алтындаған киіз үйдің өзіне емес, өзгеге тигенін естіген, әрі Маманның сөзі шымбайына батқан Көтібардың намысы қозып, ақылын ашуы билеп, Маманды қалың қолмен келіп шауып алғандығы жайлы оқиға алдымен ел арасына тараған. Бұл тарихи шындық сол бойда жыршылардың назарына іліккен.

Өйткені ол замандағы ел ішіндегі өрескел қай оқиға да үш алшынның сөз ұстар ақсақалдарының талқысына салынып, шешім шығарылған. Олар ағайынды шапқыншылыққа ұшыратқан бұл оқиғаны орынсыз санап, ел шапқан Көтібар батырдың тентектігіне тыйым салу үшін жиналып, Көтібар батырдың албырт тентектігін тексерумен бірге жиынды қолдауға келген атақты жырауларды да сөйлетіп, өздерінің кесік шешімдерін таратқан, бір жағы батырлық албырттықпен қиянатқа барған батырды әжуа-әзілге, күлкіге таңып, ел алдында жуасытып, айыбын

мойнына алғызғаны дастанның өн бойында өріледі. Батырдың Айманды өкіл қайын ата боп ұзатуы — соның дәлелі.

Халық та, жыршы да Көтібардың ісін құптамайды, әрі оның өзін де түбегейлі тұқыртқысы келмейді. Сондықтан жырда оның жағымсыз жақтарымен қоса адами, еркөңіл қасиеттерін де қатар көрсетеді. Көтібар қас дұшпанға соншалық катал болса да өз ісінің онша құптарлық еместігін, мінезінің оспадарлығын Айман қызды тұтқындап әкеле жатқанның өзінде-ақ сезінеді. Сондықтан өрескел қаттылыққа бармайды. Айманның әр айтқан арызына құлақ түріп, сапар жолында қиындық көрмеуіне камкорлық жасайды. Құрал Тоқмұрзин сөзімен айтсақ: «Егер Көтібар батырлығымен бірге о жар әрі озбыр кісі болса, жолда алғашқы түнеген күннің өзінде оспадарлық жасамас па еді? Жок, ол ондай зорлық қолдануға бармайды. Дастанда мұны Айман қыздың ақылдылығынан деп жориды. Қалай дегенде де Көтібар батырдың «неке қиылғасын бәрі болады» деген қыз сөзіне тоқтауы — оның бір жағынан халық дәстүріне құрметпен қарайтынын көрсетсе, екінші жағынан, төмен етектегі зорлық жасамайтын мінез жомарттығының белгісі». Жырда өзінің малының көптігіне сеніп асқақтап, батырды: «Су артқан Қаратаудан кума кедей» деп сөккен Маман байдың парықсыздығы да сыналады. Бұл батырдың қиянат іске баруына түрткі болады. Жырда аталатын Қаратау — Маңғыстау жағындағы қырат-шоқылардың бірі. Жырдағы Көтібар батырдың тоғыз нарға тоғанақтап тоқаш пен мәмпәси артып асқа келуі сол замандағы тұрмысқа енген сауда-саттықтың, елдің тіршілігінің дәстүрлі сипатынан өзгере бастағандығының мысалы. Яғни, бұрынғы көшіп-қонған ел тұрмысына қалалық өмірдің әсері, базар ұғымы — жалпы жұртқа ұғынықты бола бастаған кез. Әйтпесе, бұл жыршының ойына оралмаған болар еді. Көтібар да мал-басқа осал емес. Маман байдай бүкіл елге әйгілі бай болмағанмен, өзіне жетер дәулеті бар адам болған. Бірақ батыр үшін ол маңызды емес. Ол үшін маңыздысы — ел қорғайтын батырлығы мен жүйрік аты, сауыт-сайманы, ел-жұртының қадір — құрметі. Сондықтан жыршы оның ойланбай істеген оспадарсыз ісін халыққа сынаатады.

Яғни Маман байды сыртта шауып, Айман сұлуды малына қоса өз қонысына алып келген Көтібар батырды ақын-жыраулар мазактап, әзіл-қалжыңға, күлкіге таңу арқылы оның ашу-ызасын жеңілдетіп, өктемдігін өне бойы басып отырады. «Бұл олардың ел зердесін ескергені, елдік салт-дәстүрді елегені, соны ашу үстінде есепке алмаған аңғырт әрі аңқау батырды қисыны келгенде шенегені деу керек. Ал Айман қызды

соншалық ақылды, дана, ел сыйлайтын сұлу етіп көрсету арқылы халық рухын қолдау, әйел затының ерлерге қарағанда әркез бейбітшілікке, ынтымаққа, татулыққа үндейтінін көрсету арқылы қазақ қыздарына әркез осындай болындар» – дегендей үлгі-өнегені насихаттау деп ұғу қажет. Жырды шығарған жыраулар кейіпкер образын сомдаудың барлық көркемдік тәсілін Айман образын сомдағанда шеберлікпен пайдаланған.

«Бізге Сыпыра жырау заманынан жеткен «Ер Тарғын» жырындағы Ақжүніс образы қалай айшықталса, Айман образы да одан кем емес. Оқиға сол заманға сай теңеулермен, қисындармен жанды бейне жасайды» [19, 3].

Ал жырдағы Айманның тілін тауып, өз есебіне жарататын бес жасар Есет – шын мәніндегі тарихи тұлға. Есет батыр Көтібарұлы (1807-1888) – Ресей империясының отаршылдық саясатына қарсы аянбай ұлт-азаттық қозғалыс жүргізіп, басшылық жасаған адам. Солардың ішінде 1838 жылы Жоламан батырмен бірге Елек қорғанына, 1847-1878 жылдары Жанқожа батырмен бірге Қокан, Хиуа хандықтарына қарсы жасаған шабуылдары оның батырлық даңқын асырған.

Есет батыр 1847-1858 жылдары Арал теңізінің батыс жағалауын, Үлкен және кіші Борсық құмдары мен Мұғалжар тауларын, Жем, Сағыз, Ырғыз, Елек, Ойыл, Қыйыл өзендерін жағалай қоныстанған қазақтардың Ресейдің отаршылдық саясатына қарсы көтерілістеріне басшылық жасаған. Есет басқарған топ шекараға жақын орналасқан Ресей бекеттеріне шабуыл жасап отырды. 1853-1854 жылдары Кіші жүз қазақтарының шекаралық әкімшілікпен қақтығыстары болды. «1853 жылы осы көтерілісті басуға сұлтан Арыстан Жантөрин, екі казак отряды мен 200 жігітті бастаған сұлтан Таукин, Орал бекінісінен майор Михайлов пен 600 жігітті бастаған сұлтан Е.Қасымов аттанды. Патша әкімшілігінің бұл жоспарынан хабардар болған Есет батыр Көтібарұлы шекті ауылдарын Үстіртке жіберіп, өзі 800 жігітпен жазалаушы отрядтарды күтіп қалды. Жақсы қаруланған жазалаушы отрядтардың көтерілісшілерге қарсы бұл жорықтары нәтижесіз болды. Орынбор генерал-губернаторының нұсқауымен көтерілісті басу келесі көктемге қалдырылды. Есет батыр Көтібарұлы 1853-1854 жылдың қысын Үлкен Борсықта өткізді. 1854 жылы көтерілісшілердің саны 1500-ге жетті. Олар Ресей үкіметінің алдына: қазақ қауымынан түйе жинауды тоқтату, жайылымдық жерге еркіндік беріп, Жем, Мұғалжар, Елек, Қобда, Жайық өзендерінің бойларына көшіп-қонуға мүмкіндік жасау

туралы талаптарын қойды. 1855 жылы Орынбор генерал-губернаторы Кіші жүздің бір топ билеуші сұлтандарына көтерілісті басып, Есет батырды қолға түсіруге қатаң тапсырма береді. Маусымның аяғында тапсырманы орындау үшін 900 адамдық отрядпен, өзіне бекітілген екі зеңбірегі бар казак жүздігі және дистанция бастықтарымен бірге Арыстан Жантөрин жорыққа аттанып, Ор бекінісінен 140 шақырым жер шамасындағы Елек өзенінің жоғарғы сағасындағы Суықсу шатқалына келіп бекінеді. Сұлтан ордасы мен көтерілісшілер арасында бірнеше күн бойы келіссөз жүргізіліп, екі жақ нақты шешімге келе алмайды. Осыдан кейін Есет батыр өз адамдарымен кеңесіп, сұлтан ордасына шабуыл жасауды ойластырады. 1855 жылы шілдеде көтерілісшілер сұлтан ордасын тұтқиылдан шабуылдап, А.Жантөрин бастаған он шақты би-старшындарын өлтіріп, казак отрядын талқандайды. Есет қолының осы жеңісінен кейін Орынбор әкімшілігі бас көтерушілерді жазалауды күшейтеді. Қазақ ауылдарын қырғынға ұшыратып, 1856 жылы қыркүйекте А.Есмамбетов, Қ.Қарин және Е.Айнақұловтар атылып, 1857 жылы Ерназар Кенжалин, Бекет Серкебаев тағы басқа 18 адам Сібірге жер аударылды. Ақыры 1858 жылы қыркүйекте Бородин басқарған жазалаушы отрядтың көмегімен Есеттің қозғалысы біржола басылады. Мұнан кейінгі өмір деректерінде батырдың патша үкіметімен келісімге келіп, Қабақ руының басқарушысы болып белгіленгені және 1873 жылы Хиуа жорығына қатысқаны үшін патшадан алтын медаль алғаны айтылады. Есет Көтібарұлы жөнінде деректерді XIX ғасырда өзінің көзі тірісінде онымен кездескен жиһангерлер, тарихшылар, саясаткерлер, қоғам қайраткерлері жазып кеткен. Мысалы, XIX ғасырдағы казак даласын еуропалықтарға алғаш рет таныстырған поляктың демократ-революционері, суретші Бронислав Залесский 1865 жылы Парижде француз тілінде шығарған «Қазақ сахарасына саяхат» деген кітабында Есеттің суретін жариялаған. Сол заманда Еуропада, Ресейде суретке түсірілген, ол суреттері кезінде газет-журналдарда жарық көрген санаулы адамдардың бірі болды. Тарихшы ғалым С.Өтенияз Ұлыбританияның Лондон ұлттық кітапханасының сирек кітаптар қорынан алып келген 1865 жылы ағылшын тілінде жарық көрген казак даласы жайлы кітаптың көшірмесінің 33-беті Есет батырға арналған. Онда Есеттің сегіз ұлының үлкені – Назардың да суреті басылған екен. Есет Көтібарұлының барлық әулеті ел қорғауға араласып, аттары тарихта қалған [25, 416].

Соңғы жылдары XIX ғасырдың екінші жартысында жарық көрген – «Айман-Шолпан» жыры қазақ тілтанушы ғалымдардың тарапынан да біршама зерттеліп, тілдік қолданыстардағы қоғамдық-әлеуметтік ұғымдардың мерзімі жайлы ғылыми ой қорытындыларын жасады. Жырдың ел ішінен жазып алынған бірнеше нұсқасын салыстыра зерттеген тілші-ғалым Ж.Жүнісова [26, 3] «Айман-Шолпан» қиссасының тілі» атты мақаласында кең таралған бұл жырдың тілін ескі қазақ жазба әдеби тіл үлгісіне жатқызып, оның үш түрлі себебін ашып көрсетеді: біріншіден, жырдың фонетикалық-орфографиялық жүйесінде көне түркі әдеби тілдің дәстүрінің сақталуы, екіншіден, оның лексикасында ескі қазақ тілі сөздері мен араб-парсы элементтерінің жиі кездесуі, үшіншіден, көне түркі тілдік жалғау-жұрнақтардың ішінара ұшырасып қалатындығы зерделенеді. Тілші- ғалым пікіріндегі тағы бір құндылық: жырдың барлық нұсқаларындағы оқиға желісі мен кейіпкерлердің іс-қимылында айтарлықтай айырмашылық жоқ екендігін, бұлардың барлығына негіз болған «Айман-Шолпан» қиссасының 1896 жылы Қазанда басылған нұсқасы екендігін атап көрсетуі.

Сондай-ақ, зерттеуші «Айман-Шолпан» жыры лексикасының этнографиялық сипаты» атты еңбегінде [27] «Айман-Шолпан» жырынан қазақ болмысының толық картинасы көрінеді деп дәлелдейді. Ғалымның бұл еңбегі – жырды ұлттың ежелгі танымы мен психологиясын, тіл дамуының біртұтас кешенін жинақтаған деректері ретінде қарастыратын құнды зерттеу. Зерттеуші жырдағы ас беру, сауын айту, сауға беру, бәйгеге тігілген жамбы, бата алу, ант ішу, ашамай, жарғақ, өкіл ата, қалың мал, нақ сүйер, құдайы беру, байғазы, көрісу, жайдақ нарға мінгізу, қол алысу, жесір, мал (дүние-мүлік), саба, піспек және т.б ұғымдарды тілге тиек ете отырып, қазақ қоғамының тарихи-әлеуметтік даму сипатын саралайды. Ең алдымен жырдың ас берумен басталатындығына тоқталып, ел өміріндегі астың мәні жөніндегі белгілі этнограф ғалым Х.А.Арғынбаевтың «Ас беру ислам дінінің шариғатымен байланысты қалыптасқан әдет емес», – [28, 123] дейтін пікірін келтіреді. Яғни, ғалым өлгенге ас берудің адамның жасына, әлеуметтік- қоғамдық мәртебесіне байланысты екендігін, кішігірім рулы елдің қолынан келе бермейтін қиын іс екенін дұрыс бағамдаған.

Жырдағы халық дәстүрлерінің ең бір күрделісі – ас беру салты. «Ас аттынікі, той тондыныкі» деген мәтелдің өзі ас беретін адамның

әл-ауқатын көрсетеді. Қарапайым адамдар кішкене ас беру өткізеді және ол бір-ақ күннің ішінде атқарылады. Тек ауыл көлемінде ғана өтетін бұл ас беру келте ас беру деп аталады. Үлкен ас беру деп кем дегенде ру көлемінде, әрісі, жүз, тіпті, бүкіл этнос деңгейінде өтетін және аз дегенде мерзімі үш күннен кем болмайтын асты айтады. Сүр ас беру деп, марқұм бакилық болған мерзімнен кейін, үш, жеті, тоғыз, он, отыз т.б. жылдан кейін берілетін асты айтады. Бұл салт-дәстүріміз әлі күнге дейін жалғасын тауып келеді деп айтуға болады. Астың жыр тіліндегі көрінісінен ұлттық тілдің даму сатылары мен бастау көздерін, тарихи қалыптасу жолдары көрінеді деуге болады. Этнография тұрғысынан жырдағы салт-дәстүр, халықтың наным мен сенімі, көзқарасы, өзіндік өмір сүру ерекшелігінде де көнесі мен жаңасының сипаттары бар.

Жырда дәстүрлі ас берудің сипаты мен ондағы рәсімдердің атқарылу жағдайлары жайдан-жай алынбаған. Қазақтың өлгенді шығарып салуға байланысты ғұрыптық циклінің қорытындысы іспетті ас беру дәстүрі: астардың көлемі, асты өткізу тәртіптері, ондағы орындалатын әр түрлі салт-дәстүрлік шаралар мен діни ғұрыптық жоралардың өткізілу (бәйге, балуан күресі, айтыс, жамбы ату, тұл аттың сойылуы, септің таратылуы, қаралы тудың сындырылуы т.б.) сияқты астың сыртқы формасын бейнелейтін еңбектер – бір шоғыр. Ас берудің түрлері, сауын айту, ас өткізілетін орын және мерзімін белгілеу, үй тігу [29, 210], ақындар айтысы, палуандар күресі, ат бәйгесін дайындау, көл-көсір тамаққа қажетті мал сою тәрізді басқадай шаралар алдын-ала дайындалады [30, 138-156].

Сондықтан жыр тармақтарындағы: «Кіші жүз алшын, жаппас, шөмекейден, Бір кісі өлген екен беріпті ас» – дейтін сөзін келтіру арқылы кіші жүздің үш руы бірігіп ас беруі «ас» ұғымының салмағын көрсететіндігін дұрыс байқаған. Ғалым бұл сөздің этимологиялық мәнін көне түркі ескерткіштерінен іздейді. «Құдадғу білікте» ас сөзінің әу баста «той» ұғымын бергендігін дәлелдеп, ал жырдың шығу кезеңінде «ас» ұғымы тойға қатысты мағынасын толық жойған деп тұжырымдайды. Негізінен ас беру дәстүрі қазақ елінде ел жайлауға қонып, мал семірген кезде берілетін болған. Ас өткізу мерзімі 3-4 күннен бір жетіге дейін созылады. Яғни осы мысалдың өзінен көне өлімге сенім мифологиялық дәуір, онан кейінгі көне түркілік кезең, және қазақ хандығы дәуірі мен патшалық дәуірдің ізін аңғаруға болады.

Кезі еді күні өткен үлкен соғыс,
Маман бай Торгай бойын қылған қоныс.
Жайлауы ел Шектінің Еділ, Жайық,
Қараған Орынборға жүз отыз болыс...
Маман бай мал біткенге болыпты мас,
Жігіттер мына жалған қолда тұрмас.
Кіші жүз, Алшын-Жаппас, Шөмекейден,
Бір кісі өлген екен, беріпті ас.

Жырда да астың берілген кезі жаз мезгілі екенін «Ат қосқан шелкер ыстық түскен тамыз» тармақтарынан байқауға болады. Халықтың бұл ежелгі салты жырдың негізгі оқиғасының арқауы болуы тегін емес. Қазақ тілінің тарихи тамырын терең қарастырған ғалым Т.Жанұзақтың: «Ру, тайпа, тайпалық одақ, халық және ұлттың шығу, қалыптасып даму кезеңдері – теориялық және практикалық мәні ерекше, тарихи-этнографиялық әрі философиялық ірі проблемалар» [31, 7], – деп көрсеткеніндей, «ас» ұғымының көне замандарда тек тұрыптық мән атқарса, ал рулық, тайпалық қоғамда ол өзара бірлік пен тұтастық белгілерін білдірген. Жыр тілінде кездесетін: Кіші жүз Алшын, Жаппас, Шөмекей руларының арақатысы осыны аңғартады. Осындағы рулық қарым-қатынастардың мәні мен ондағы жырдағы кейіпкерлердің қатысын анықтау арқылы да қазақтың әлеуметтік-қоғамдық дәстүрлі өмірінің дәуірлеген және құлдырай бастап, ішкі араздық, рулық тартыстар басымдық алған кезін көруге болады. «Кіші жүз құрамына енетін ірі үш тайпаның жалпы аты – тайпалық одақ. Халық шежіресінде Байұлы, Әлімұлы және Жетіру тайпалары деп Алшын аталады. Алшын туралы тарихи деректер көне заманнан бар. «Шежіре – халықтың шығу тегін, таралуын баяндайтын тарих ғылымының бір тармағы», – деп жазады Х.Арғынбаев [32].

«Айман-Шолпан» жырындағы оқиға желісіне өзек болатын оқиға – Кіші жүз ішіндегі рулардың өзара тартысы. Кіші жүздің рулық құрамына үңілер болсақ, бұл туралы алғашқы мәліметтер 1748 жылы А.И.Тевкелевтің еңбектерінде көрсетілген. Кіші жүз құрамы үш атаға жіктелген: Байұлы, Жетіру, Әлімұлы. Жырдағы басты кейіпкердің бірі – Маман бай. Оның руы – тама, бұл – Жетіру. Тамалардың таңбасының қазақтың қыпшақ тайпасының таңбасынан ешбір айырмасы жоқ екенін атап өту керек. Вениамин Востров пен Марат Мұқановтардың кіші жүз шежіресі бойынша: «Кіші жүзде шекті руы өте ірі және саны көп

ру болған». Жырда да бұл рудың көптігі туралы Әлібек келіп шауып алмақшы болған кезде Айманның айтқанынан байқауға болады. «Шекті шөмекеймен аталас Әлімұлынан тараған» [32]. Бұл ру XVIII ғасырдың ортасынан бастап, орыс деректемелерінде Әлімұлына кіретін ру ретінде қарастырылған. Жырдағы оқиғалардың дамуына түрткі болған «ас» ұғымының өзінде уақыттық, мерзімдік өлшемдер сан алуан. Ең алдымен астың өткізілуі туралы белгіленген уақыт пен оның барысы, өтуі аралығында да біршама уақыттық өлшемдер бар. Ру ақсақалдары асқа қанша ел шақырылатындығын шешкеннен кейін алдын-ала алыс аймақтарға, ең кем дегенде, бір ай, негізінен бірнеше ай бұрын арнайы адам жіберіп, сауын айтылып, хабар беріледі. Бұл қазақ арасында қалыптасқан дәстүрдің кейбір мысалдары 19 ғасырдың аяғына дейін жалғасқан.

Маман бай мал біткенге болыпты мас,
Жігіттер мына жалған қолда тұрмас.
Кіші жүз, Алшын-Жаппас, Шөмекейден,
Бір кісі өлген екен, беріпті ас.
Маманға айуан малдың берді бағын,
Жаратты Маман батыр арғымағын.
Бір тұтқа Кіші жүзде бай еді деп,
Шөмекей Маман байға айтты сауын.
Сауынды тұтқалы елде ептіге айтты.
Былғайтын егескенді кектіге айтты.
«Бір сүзбе, Қаратауда ер едің» - деп,
Көтібар өзі батыр Шектіге айтты.

Дәстүрлі сауын айту – жай хабар айту емес, белгілі бір салттың ритуалы ретіндегі хабар. Сауын айтылған жақ сол үлкен жиынға өз үлесін, өз қатынасын көрсетуі керек болған. Бұл салт сондай-ақ, арнайы ас беру марқұмның жеке отбасының немесе оның руының мәселесі ғана емес, жалпы қазақ ұғымына қатысты болған кезеңдерді көрсетеді. Өйткені ас барысында атқарылатын істер мен бәсеке жарыстар жалпы көпке ортақ болғандығын жырдан анық байқаймыз:

Сөйлейді Маман батыр ауық-ауық,
Байлатты бес жүз інген түйе сауып.
Саба артып тоғыз нарға Маман келді,
Он алты масатыдан кілем жауып.

Ас берген алшын-жаппас, шөмекейдің,
Бар екен алтындаған жалғыз үйі.

Маманға сөздің затын білгізеді,
Шектінің Қара таудан келгізеді.
Маманға лайықты осы орын деп
Маманды алтынды үйге кіргізеді.

Ас беретін адам қанша бай болғанымен, асқа жиналатын бірнеше мындаған адамға қымыз дайындау мүмкін емес. Астың алдынала дайындығы, оның барысы мен бітуінде де мерзімдік сипат бар. Көтібардың бойындағы баяғы батырларға тән қасиеттің бірі өзіне лайық бапталған атының болуы.

Мынау үй Маман байға епті келді,
Былғайтын егескенді кекті келді.
Шай, қант пен тоғыз нарға тоқаш артып,
Көтібар өзі бағыр шекті келді [33].

Ас беруге сауын айту – ас беруді өткізу үдерісінің басталуы және ас өткізілетіндігі туралы хабар тарату. Бұл ірілі-ұсақты ас беру үрдісіне ежелден қалыптасқан ортақ жосын. Ас беруге әр елден есімі белгілі ақсақалдар, батырлар, ақындар, палуандар, әнші-жыршылар, көкпаршылар, мергендер арнаулы жіберген адамдар арқылы шақырылады.

Жырдағы астың өткізілген орны мен мерзімі дәстүрлі мерзімдерден ауытқымайды. Мәселен, этнографиялық еңбектерде ол жайында былайша мағлұматтар берілген: «Ас өткізуге арналып, негізінен өзен бойына жақын, жазық жерлерге киіз үйлер тігіледі. Тандалған жердің сулы, әрі нулы, әрі кең жазира болуы – ас берудің басты шарттарының бірі. Өйткені, ең алдымен, қонақтарға да, бәйге аттарына да қолайлы жағдай жасау ас берудің сәтті өтуінің бірден бір кепілі болды. Деректерге қарағанда, бірнеше жүздеген үй тігілген «ауылдың» орны 0,5-1,5 шақырымға дейін аумақты қамтыған. ас беруді, көбінесе, мал семірген күз мезгілінде атқарады. Сондықтан, ас беру кейде жыл толмай немесе екі-үш ай өткен соң да ұйымдастырыла береді. Ас берудің басталуы, әдетте, сәтті күн – сәрсенбіге немесе дәстүрлі түсінік бойынша «о дүниенің көк қақпасы ашылып, аруақтар үйге келеді» дейтін бейсенбіге орайластырылды» [30, 213-224], демек, қазақтың ежелгі дәстүр- салттарының өзі белгілі бір мерзімдік уақыт өлшемдеріне бағындырылған.

Жалғанда Маман байдай болған бар ма?
Жігіттер, бұл жалғанды көңілге алма...
Маманды рулы елге қылған баға.
Маман бай мал біткенге қылған тоба.
Байлығы Маманбайдың жаннан асқан,
Сұрасаң ата тегін, түбі – тама.
Тілеуін Маман байдың құдай берді.
Құрметтеп талай тама қасына ерді.
Даңқымды шөмекейге білдірем деп,
Саба артып тоғыз нарға Маман келді...
Ас берген алшын, жаппас, шөмекейдің
Бар екен алтындаған жалғыз үйі...
Маманға лайықты осы орын деп,
Маманды алтын үйге кіргізеді.

Сондай-ақ, қазақ ұғымындағы ұлы жоқтың кемсітілуі екі қызы бола тұрса да» «ку бассың» деп Маман байдың қазақ халқының ұл баланы шаңырақ иесі деп құрметтейтін дәстүрін «ашамай» сөзі арқылы жырлаушы әсерлі жеткізген. Сонымен қатар, «Айман-Шолпан» жырында шығыс халықтарының арасында, әсіресе қазақтарда кеңінен таралған – бата алу, байғазы беру дәстүрінің тілдік тарихы жайында да Жүнісова жан-жақты ой- тұжырымдайды. «Жырда: «Айман қыз елден сөйтіп алды бата, Ісінде болмаған соң зәрре қате. Бата араб сөзі – қазақша екі мағына береді: алғыс айту, ақ ниет, жақсы тілек білдіру (оң бата); діни ұғымда мұсылмандардың намазда т.б. діни жораларда оқитын дұғасы. Жыр бойында қазақтың өміріне тән салт-дәстүріміздің өзге де белгілері айқын байқалады. Мәселен. 1896 жылғы 179-180 шумақтарда: «Атакеңе бар дағы байғазы де, Алып келіп жүрмеңіз жек көргенін», немесе «Келеді Айман сұлу сүйіншіге, Береміз, Теңге тоқал, сені» дейді. Байғазы, сүйінші деген сөздердің мағынасы қазақ халқы үшін өте терең. Бұл салт-дәстүріміз әлі күнге дейін жалғасын тауып келеді деп айтуға болады. Қазақтың танымымен байланысты тіршілік дәстүрін бейнелеудегі жырдың тіліндегі ерекшеліктер ұлт құндылығын дәріптей алғандығымен де, ұлт санасына сіңіретін жыр ретінде қалыптаса алғандығымен де маңызды. «Айман-Шолпан» жыры осындай бай тілімен де құнды шығармаларымыздың бірі болып табылады. Жырда кездесетін бірқатар сөздерге талдаулар жасау арқылы көне сөздер мен тарихи сөздер, тарихи атаулар қатарының жыр тілінде мол кездесетіндігіне, сол арқылы жыр тілінің қазақ тілінің

бай мұрасын жеткізуші дәнекер екендігіне көз жеткізе түсуге болады» [26, 11]. Жырдың тіліндегі сатиралық мысқыл арқылы «байлықты» адамдықтың өлшемі ретінде қарау эпостың кейінгі заманғы сатыларына тән.

Маман айтты: дәулеті бар немедей.

Жүр еді осы шекті кезі келмей.

Үй таңдап біздің елден не кылады,

Су артқан Қаратаудан кума кедей – дейді. Ол Көтібардың байлығын біле тұрса да, одан өзін мықтылау етіп көрсету үшін әдейі «кедей» деп кемітеді.

Маманның бұл сөзіне ыза болған және оның алтындаған ақ үйге түскеніне, ондай үй өзіне тимегеніне намыстанған Көтібар елге қамшы үйіріп қалған әдетіне басады; ашу-жанжал шығарады, Маманды шауып алатындығын білдіреді. Ол Маман байға:

Аулыңа жеті жүз қол жүргізбесем,

Шектіні таң сәріден тигізбесем.

Көтібар менің атым жерге кірсін, –

Айманды жайдақ нарға мінгізбесем – деп, ант етеді.

Осы тұстағы Көтібар бір жағынан «сөзінде тұратын эпостық батырларға ұқсайды». «Айтқан сөз – атқан оқ» заң болған қоғамның тәрбиесінің санасында сәулесі қалған Көтібар батыр ел алдында айтқан сертін орындау үшін де әрекеттенеді.

Ол артынша-ақ осы антын орындайды да бірақ керісінше сипатта. «Маманды шауып алады, оның екі қызы Айман мен Шолпанды жайдақ нарға мінгізіп әкетеді». Демек, бұл батыр бейнесі жайлы ұғымның өзгере бастаған кезін танытады.

Әрине, белгілі мөлшерде жыр Көтібарға батырлық сипат та береді. Оның «батырлық» қимылы тік мінезді дәкірлігі, морттығы, намыстанып ел шабуымен көрінгендей болады. Ол ескі әдеттерін қолдайды, халыққа қамшы үйірген салтына тартады, жұрттың бәрін ызғармен ықтырам деп ойлайды. Ат жарысына үш жүздей сәйгүліктер қосылғанын біле тұрып: «Бас бәйгімді шаппай бер», – деп менмендік мінез білдіреді. Көтібардың осы сияқты мінездерін, іс-әрекеттерін халық жыры дәріптеу ретінде емес, күні өткен батырды мазақ, күлкі ету түрінде суреттейді.

Жыршы тіліндегі әр сөздің мағынасына үнілу арқылы дәстүрлі қоғамның өзіне тән ерекшеліктерін аңғаруға болады. Айтылған серт арқылы өмірдің маңызды мәселесін шешу бұрынғы батырлар үшін ғана

емес жалпы жұртқа тән болғандығын Айманның өзіне-өзінің серт беруі арқылы көруге болады.

Көңіліме ғашықтық болды уайым,
Пенденің қадір Алла білер жайын.
Ешкімге басым кеспей мен тимеспін,
Қазаны жеткізбесе бір құдайым [3, 315].

Қазақтың танымымен байланысты тіршілік дәстүрін бейнелеудегі жырдың тіліндегі ерекшеліктер ұлт құндылығын дәріптей алғандығымен де, ұлт санасына сіңіретін жыр ретінде қалыптаса алғандығымен де маңызды. «Айман-Шолпан» жырындағы бай халық тілінің құндылығы көне сөздер мен тарихи сөздер, тарихи атаулар арқылы танылатындығын тілші ғалымдар пікірлері дәлелдеп отыр.

Мысалы, филология ғылымдарының докторы, профессор Бабаш Әбілқасымов жырдың сюжеті жалпы жұртқа мәлім екендігін ескере отырып, жырдың өлең құрлысы, тіл өрнегі жөнінде тұжырымдар түйіндейді. «Жыр он бір буынды өлеңге құрылған. Кей тұстарда ғана 7-8 буынды күрделі жыр үлгілері кездеседі. Қара сөз түрінде баяндалатын жерлер өте аз» – дей отырып, «Ақ мамықтай білегі», «Майысқан жез қармақтай сүйегі», «Қатпаған қабырғасы жас бала еді», «Атысқақ – жау, табысқақ – ел» немесе меруерт жалды (ат), мың ала бас (түйе), жанат ішік, шаһи көйлек (киім түрі) – дейтін тілдік қолданыстар ежелден келе жатқан таза халықтық поэтикалық образды қолданыстар болса, осы жырға ғана тән «заң қылу», «қол жүргізу», «сағының садақасы», «шайтан сөз», «нақ сүйер», т.с.с. тіркестер заман өзгерісіне сай жаңа сөз тіркестері екендігін айқындаған [34]. Ал бір ғана саяси – әлеуметтік термин ретіндегі «Батыр» ұғымының мұнда әкімшілік қызметті білдірмей, адамның сапалық белгісін білдіретін сөзге мағынасы кішірейіп, Көтібарға қатысты ғана қолданылғанын айтады. Сондай-ақ «кедей» сөзінің өзінің бастапқы мағынасынан өзгеру арқылы да заман аусымындағы сөз мағынасының өзгерісі дәлелденген. Яғни, мұнан шығатын қорытынды: Жырдағы тілдік қолданыстардың өзінен заманның түрлі кезеңдерін аңғаруға болады. Сондай-ақ диалектілік қолданыстар арқылы да жырдың кең таралған мекені жайлы ой тұжырымдаған.

Ғылымда қалыптасқан көзқарас бойынша, фольклорлық шығарма мәтініндегі дәстүрлі ұғымнан бөлек ұғымдардың пайда болуын анықтау арқылы да белгілі бір қоғамдық кезең жайлы ой топшылауға болады.

Мәселен, «Айман-Шолпан» жырында, қазақтың батыс өлкесінің Ресейдің қол астына бағынған XVIII ғ. аяқ кезінен басталған тарихи дәуірінің елестерін, белгілерін жырда кездесетін сауда нарығы (базар, өндіріс тауарларының аттары), феодалдық өмір суреті (бай мен батыр арасындағы бақталастық, ас беру, ел шабу, т.б.) сияқты бұрынғыдан бөлек әрекеттер арқылы тани аламыз. Тілші ғалымдардың пікірлеріне сүйенсек, жырдың тіліндегі көне байырғы дәстүрлі қолданыстар мен кейінгі заман әсері, жырдың тасқа басылған жерінің ықпалы да түрлі мерзімдік сипаттарын танытады.

Жыр тіліндегі сатиралық, уытты тіл өрнектері жыршының халыққа жағымды әдістерді таңдап алғанын көрсетеді. Мәселен, Көтібардың тоқалын бейнелейтін тұста жыршы ойнақы тілге көшіп, қара өлең үлгісіндегі шумақтар арқылы тыңдарман назарын аударуды мақсат еткен.

Тағы да өңге, дөңге, өңге дөңге,
Көзден кетсе, көңілден болады өзге.
Бар еді Көтекемнің төрт қатыны,
Нақ сүйер ең кішісі – сұлу Теңге [3, 231].

Түйіндей келгенде, айтарымыз: қазақ фольклорында табиғаты бөлек «Айман-Шолпан» жырының зерттелу тарихнамасының өзі бір сала құрайды. Бұл эпостың оқиғасының, кейіпкерлерінің таралу, жариялану тарихын жан-жақты тексеретіндігін көрсетеді. Өйткені жиырмасыншы ғасырдың басынан басталып, күні бүгінге дейінгі уақытты қамтитын ғылыми ой-пікірлер жыр табиғатының күрделілігінен туындайды.

Базарда Теңге болсаң, пұл боларсың,
Қолыңа құрық алсаң, құл боларсың.
Батырдың айтқан сөзі рас болса,
Қолыма су құятын күн боласың – дейтін жолдарда
Көтібардың тоқалының атынан бастап, Айманның тіліндегі «пұл» сөзі «ақша» сөзінің мағынасында жұмсалады. Ал:

Кигені Айман қыздың көкше кебіс,
Ақ мамық, алтын тақта жатқан қызға,
Келеді жаудың даусы еміс-еміс.
Ақ Айман бұл дауысты кош алмайды,
Ұйқысын шыт мамықтан аша алмайды.
Ақ мамық, алтын тақта жатқан сорлы,

Аяғын қорыққаннан баса алмайды дейтін жыр жолдарындағы тұрмыс суреті де жаңаша өмір салтын суреттейді. Яғни жырда түрлі заман оқиғаларының, суреттерінің фольклорлық жинақталу арқылы берілгенін көрсетеді.

«... көркем жинақтау – фольклордың басты бейнелеу әдістерінің бірі. Ол, сайып келгенде, өмірді, қаһарманды фольклорлық түсінікпен дәріптеуге қызмет етеді және тұтастану құбылысын күшейтеді, өйткені, тұтастанудың өзі, түптеп келгенде, жинақтаудың бір түрі десе де болады, себебі мұнда да тарихи оқиғалар, кейіпкердің өмір жолы мен іс-әрекеттері, оның ұрпағының ғұмыры мен қимыл-ерліктері түгел жинақталып, топталып, біртұтас дүниеге қарайды. Тұтастану да қаһарманды, оның ұрпағын дәріптеуге бағытталады. Ендеше, фольклордағы тұтастану – көркем құралдың, яғни поэтиканың бір бөлігі, тармағы деуге негіз бар» [35, 391].

Жалпы алғанда фольклорлық жанрларды мерзімдеу мәселесі – шешімін таппаған күрделі мәселе. Оның өзі әртүрлі жанрлардың табиғатына байланысты да түрліше көрінеді. Мәселен, көпқабатты, полистадиялы классикалық эпос түрлерінің мерзімдік қабаттарын ажыратуға біршама мүмкіндік бар. Ал фольклордың ең көркем жанрларының бірі ғашықтық жырларда бұл мәселенің ізі көмескі сақталатындықтан, көбіне ғылыми болжамдар арқылы ғана байлам жасай аламыз.

Зерттеу нәтижесінде «Айман-Шолпан» жырына қатысты барлық пікірлерді (фольклорлық, әдебиеттанушылық, тілдік тұрғыдан т.б) негізге алуға тырыстық. Сол арқылы жырдың бір ғана вариантының болуы оның толық қалыптасуының кейінгі заманға жақындығы ретінде қарастырылды. Себебі, классикалық фольклорлық мәтіннің құрылымында түрлі тарихи даму кезеңдерінің ізі сақталады. Яғни, оның құрылымындағы элементтер тарихы мен жырдың кең таралған кезі, және жазба әдебиеті мен баспаның ықпалы болған кезі жайлы мағлұматтар толық қамтылды. «Айман-Шолпан» жырының композициялық құрылымындағы сюжет, мотивтердің өзі жаңа дәуірдің оқиғасы мен кейіпкерлерін сомдауға қызмет ететіні анықталды. Ал жарық көру тарихы төңкеріске дейінгі, кеңестік дәуір мен тәуелсіздік тұсындағы кезеңді қамтиды. Сол арқылы әр кезеңнің өзіне тән тұрмыс сипатын аңғаруға болады. «Айман-Шолпан» жырының тарихқа қатысын өзі типтеп өзге ғашықтық жырлармен салыстыра қарастырғанда кең ашыла түседі.

Мысалы қазақ фольклорындағы, «Қозы Көрпеш— Баян сұлу» жырының түркі халықтарына ортақ варианттары бар. Сол арқылы оның көне қабаттары мен кейінгі заманғы қоспаларын айқындау оңайға түседі. Ал «Қыз Жібек» пен «Айман-Шолпан» — қазақтың төл табиғатын танытатын ғашықтық жырлар. Солай бола тұрса да, олардың өзінің іштей ерекшелігі бар. Ол екеуінің мазмұнына негіз болған оқиғалар мерзімі жағынан да ерекшеленеді. Мысалы, ғашықтық жырлардың классикалық үлгісінің бірі — «Қыз Жібек» жырының негізі өте ерте заманда пайда болып, Қазақ хандығы тұсында өнерге айналған көркем шығарма екендігі айқындалған. С.Қаскабасов пікірінше [18, 123], ежелгі сюжеттің ғашықтық жырға енуі XVIII ғасырда, қазақ фольклорында эпикалық дәстүр мен шығармашылық мейлінше өріс алып, дамыған кезеңде жүзеге асқан. Яғни оған дейінгі XVI-XVIII ғасырларда қазақ қоғамында жеке бастың бостандығы, махаббат еркіндігі туралы мәселеден гөрі рулық заманның неке мен отбасына қатысты заңдылықтары басымдық алса, «Қыз Жібекте» қыз бен жігіттің сүйіспеншілік жолындағы ашық әрекеттерін дәріптейтін, сүйіспеншілікті идеал санайтын заманның өзгерісі көрінеді. Әрі ер азаматқа тек батырлық тұрғысынан ғана емес, өнерпаздық тұрғысынан да қарайтын кезеңнің көзқарасын Төлегеннің батырлығын толықтыратын Қаршыға мен Шегенің бейнесі арқылы көруге болады. Демек, ғашықтық жырлардағы образдар жүйесіндегі тарихи өзгеріс арқылы тарихи кезеңді тануға болады. Сондай-ақ, ел ішіндегі мәселе мен еларалық мәселенің сипаты жөнінен де ерекшеленеді. «Қыз Жібекте» сыртқы жаудың кесірінен бұзылған ел тыныштығымен қабат ішкі жаудың да қабаттасып қастандық әрекет етуі баяндалады. Ал, біздің талдауымыздағы негізгі нысан «Айман-Шолпанда» сыртқы жаудың еш қатысы жоқ. Бейбіт тіршіліктегі, бірақ әлеуметтік топтар арасындағы, батыр мен байдың арасындағы тартыс негіз болған. Уақыт өзгерісі шығарманың тақырыбы мен мәселелерінен, мәтіннің символикасынан, сондай-ақ сана-сезім деңгейінен де көрінеді. «Қыз Жібекте» қазақ хандығы дәуіріне тән белгілер басым болса, «Айман-Шолпанда» 19 ғасырдағы қазақтың әлеуметтік-қоғамдық құрылысына тән тұрмыс суреттері басымдық көрініс табады. Әрине онда да тікелей емес, негізінен жанама түрде суреттеліп, тарихи оқиғаға, кейіпкерге берген халықтың бағасы, қарым-қатынасы танылады.

Ғашықтық жырлар кейіпкерлерінің ішінде әйел бейнесінің өзгерісі арқылы да дәуір іздерін шамалауға болады. Мысалы, Баянның дәстүр-

салттың қатал талаптарымен жан-жағы шырмаулы. Оның мақсатына жетуіне ата-анасы ғана емес, жалпы әлеумет қарсы. Себебі, ежелден қалыптасқан қағидаларға қоғам да бағынышты. Одан ауытқу қатал жазаланатын кезеңнің көзқарасы басым. Ал «Қыз Жібек» жырында да дәстүр-салт маңызды рөл атқарғанымен, Жібек отбасында да, ел-жұртының арасында да еркіндікке ие. Оған қарсы қалың көп емес, жекелеген жан ғана. Оның үстіне ішкі мәселе көмескіленіп, сыртқы жаудың қаһарынан құтылу басты мақсатқа айналған тұстың әсері сезіледі. Батыр тұлғасының да өзгерісі, ел мүддесі үшін атқарған ісін міндетсіп, жеке бас мүддесін көздеген Бекежан әрекетінен аңғарылады. Жібек өз сезімін ата-анасына, айналасына еркін білдіретіндей құқыққа ие. Ал, Айман – еркін де азат ойдың иесі. Оның өзін бағындыра алмайтын болғандықтан, Көтібар оның әкесін мәжбүрлейді. Айман өзге қыздардан асқан ақылымен, сұлулығымен қатар ақыл-айласымен соңына дейін күресіп, жеңіске жетеді. Демек, қазақ қызының көксеген мақсатына жету жолдарының сипатына қарай да жырдағы тарихи кезеңдер жайлы ой топшылауға болады.

Ғашықтық жырлардың датировкасын сипаттауда жоғарыда тілге тиек еткен мәселелермен қоса, жырдағы тартыстың себепкері болған екі рудың (таманың байы мен шектінің батыры) пайда болу, даму, өзгеруіне қатысты тарихи кезеңдер жөнінде болжам жасауға болады. Мәселен, кіші жүздің Жетіру бірлестігіне кіретін тама руының шыққан тегі жайында Орыс деректемелерінде 1748 және 1762 жылдарда А.И. Тевкелевтің тізімінде және П. И. Рычковта, сонымен қатар Ларионовтың рапортында да кездеседі.

Тама руы ертедегі қыпшақтардың ежелгі жерінде, яғни Оңтүстік Оралда, Жайық және Тобыл өзендерінің жоғарғы ағысында үнемі мекендеп келген. XIV-XVI ғасырларда батыр Шора бастаған тама тайпасы Дешті-Қыпшақта, Қазан хандығының, Ноғай ордасының саяси өмірінде зор рөл атқарды. Осының бәрі тамалардың Дешті-Қыпшақпен тығыз байланысын, олардың қыпшақтармен этникалық жағынан туыс екенін көрсетеді. Тама руы жайында Тынышпаев [36, 97], башқұрт тарихшысы Р.Г. Кузеевтың [37, 425], Арғынбаев Х., Мұқанов М.В., Востров В. [32, 176] еңбектерінде жан-жақты айтылады. XV ғасырдағы тамалар жөнінде Сыздықова Р., Қойгелдиев М.: «XV-XVI ғ.ғ. Ноғай Ордасындағы тайпалар атаулары шығыс деректерінде «маңғыт» атауымен сәйкестендіріледі. Ал басқа ру-тайпалар болса, Ноғай Ордасының тарихына қатысты

барлық оқиғаларға қатысса да, маңғыттардың көлеңкесінде қалып қояды. Тамалар да тура осындай жағдайда болды. XV ғасырдың 20-шы жылдарының соңында құрылған Әбілқайыр хандығының тарихында басқа тайпалар секілді тамалар да өзіндік рөл атқарады», – деп көрсеткен [38, 165]. «Қара Бурджи Дәулет батырды» ауыз әдебиетінде XIV ғ. соңында – XV ғ. I жартысында, тарихи аңыз-әңгімелерде: «1395-1405 жылдары Әмір Темірдің қолбасшысы болған, Тама Бура әулиенің ұрпағы Дәулет батырдың Тұран елінің жылнамасында Тама Қарабура батыр деп жазылып, аты тарихта Тама Қарабура атанған ол 72 жасында 1445 жылы қайтыс болады», – деп айтылады [39, 17-18 б.]. XVI ғ. соңы мен XVII ғ. I жартысы Батыс Қазақстандағы рулар үшін ауыр кезең болды. Тарихи тұрғыдан осы өңірді ежелден мекен еткен тамалар да қазақтың бірнеше ірі руларымен қатар, тең дәрежеде тұңғыш қазақ мемлекетінің негізін қалауына тікелей ат салысқан. Жырдағы Маман байдың осы рудың өкілі ретінде суреттелуі де тегін емес.

Ал Кіші жүздің шекті руы да саны көп, ірі ру болған. Ол жайында орыс деректемелерінде алғаш рет XVIII ғасырдың ортасынан бастап, Өлімұлына кіретін ру ретінде аталады. Шекті руы жайлы мәліметтерді Л.Мейер [40] мен А.Левшиннің [41] еңбектерінен кездестіруге болады.

М. Тынышбаев келтірген шежіре бойынша, Шектінің арыс, баубек және жақайым деген үш бөлімшесі ғана бар. «Қырғыздардың (қазақтардың Ред.) жер пайдалануы жөніндегі материалдарда» келтірілген шежірелерде де осылай көрсетілген. Ал кейінгі заманғы шежірелерде Шекті руы айт, бұжыр, орманбай, жақайым, ожырай, байкөбек, жанқылыш және орыс деген сегіз бөлімшеге бөлінетіні көрінеді. Яғни, тарамдалып, үрім-бұтағы кең жайылған.

Жинақтай келгенде, жоғарыда талдау нәтижелері көрсеткендей, «Айман-Шолпан» жырынан эпостық жанрдың даму тарихын тануға болады, себебі, жанр – тарихи категория. Ол белгілі бір тарихи кезеңде туып, көркейіп отырады. «Айман-Шолпан» жыры 19 ғасырдың оқиғасы мен тарихи кейіпкерлерді негіз еткенмен, түрлі тарихи дәуірлердің елесін бойына жинақтаған көркем фольклордың үлгісі екендігіне жан-жақты талдаулар нәтижесінде көз жеткіздік. Аталмыш жырдың кең тарап жырланған уақыты қазақтың әлі отаршылдықтың қамытын толық сезінбей, ел арасында ас өткізіліп, сауын айтылып, ел ішілік мәселелердің дәстүрлі қалыпта шешіліп жатқан кезін танытады. Өйткені жырдың ешбір жерінде, тіпті бұл жайында емеурін де білдірілмейді. Сондықтан

ондағы оқиғалардың бастауы тым әріде жатыр деуге болады. Яғни, іргелі тайпалардың қонысынан зорлықпен ажыратқан 1820 жылдардан басталған ұлы қырғынға дейін пайда болған деген ойды бекіте түскіміз келеді. Әрине, жырдың жекелеген сюжет, мотивтері әуелден-ақ ел арасында өмір сүріп келген. Ел ішінде бүліншілік орын алып, қазақтың батыры мен байының болмашыға бет жыртысқанын қолдамайтын халықтың көзқарасы жырға негіз болған. Жырдағы нақтылы датаны көрсететін бес жасар Есеттің 1807 жылы дүниеге келгендігін ескерсек те, бұл ойымыз нақтылана түседі. Алайда эпостың қай түрінің де нақтылы тарих ізін қумай оның сәулесін, оқиғаның барысын ғана жырлайтынын есепке алсақ, аздаған уақыт ауытқулары болатыны белгілі.

Қазақ фольклорында табиғаты бөлек «Айман-Шолпан» жырының мерзімдік сипатын сан түрлі тұрғыдан тануға болды. Ол жырдың зерттелу тарихнамасынан ғана тұрмайтындығына көз жеткіздік. Әр кезеңдегі фольклортанушы ғалымдар еңбектерінен жырдың жанрлық даму кезеңдері, тарихи оқиғалар мен тарихи кейіпкерлердің жырда суреттелу тарихы, ғашықтық эпостың тілдік-этнографиялық мазмұнындағы дәуір сипаттарының суреттері мен оның кезеңдік мәні әрқилы екендігін танып білдік. Яғни, жыр мазмұны көне дәуірден келе жатқан мотивтер мен сюжеттерді, және XIX ғасырдың тарихи оқиғаларының көркемдік сипаты бар күрделі дүниені баяндайды. Ал оның тәрбиелік-тағлымдық мәні өскелең, болашақ ұрпаққа жететін құндылыққа ие.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Қасқабасов С.А. Миф пен әпсананың тарихилығы // Қазақ фольклорының тарихилығы. – А. 1993. – 176 б.
2. Сейфуллин С. «Айман-Шолпан» // Сейфуллин С. Қазақтың ескі әдебиет нұсқалары. I жинақ. – Алматы, 1931. – 152 б.; «Айман-Шолпан». – Алматы, 1957.
3. Ғабдуллин М. Қазақ халқының ауыз әдебиеті. – Алматы, 1974. – 330 б.
4. Қазақ әдебиетінің тарихы. I том. – Алматы, 1948. – 207 б.
5. Социалистік Қазақстан». – 1939. – 6 апрель. № 79 (5085) саны
6. Әуезов М. Қазақ халқының эпосы мен фольклоры // Уақыт және әдебиет. – Алматы, 1962.
7. Әуезов М. Әдебиет туралы. – Алматы: Санат, 1997. – 300 б.
8. Досмұхамедұлы Х. Аламан. – Алматы: Ана тілі, 1991. – 176 б.
9. Жұмалиев Қ. Қазақ эпосы мен әдебиет тарихының мәселелері. I т. – Алматы: ҚМКӘБ, 1958. – 404 б.
10. Мұқанов С. Қазақтың XVIII-XIX ғасырдағы әдебиетінің тарихынан очерктер. I бөлім. – Алматы, 1942.
11. Прошлое Казахстана в источниках и материалах. Сб.второй, под ред. проф. С.Д.Асфендиярова. – Алма-Ата, 1936. – 330 с.
12. Материалы по истории Казахской ССР (1785– 1828): Издательство Академии наук СССР. – М–Л. Т.IV, 1940. – 541.
13. Шахматов В. Ф. Есет Котибаров // Известия Казахского филиала АН СССР, серия историческая, вып.2 (23), 1946, стр.108-194.
14. Казахско-русские отношения в XVIII– XIX веках (1771 – 1867). Сборник документов и материалов. – Алма-Ата: Наука, 1954. – 572 б.
15. Дүйсенбаев Ы.Т. Қазақтың лиро-эпосы. – Алматы: Ғылым, 1973. – 344 б.
16. Қоңыратбаев Ә. Қазақ әдебиетінің тарихы. – Алматы: Ана тілі, 1991. – 207 б.
17. Тойшанұлы А. Ант // Қазақ әдебиетінің тарихы. Он томдық. I-том. – Алматы: Қазақпарат, 2007;
- 18.Қасқабасов С. Лиро-эпикалық (балладалық) жыр // Қазақ әдебиетінің тарихы. Он томдық. I-том. – Алматы: Қазақпарат, 2007. – 812 б.
19. Әзібаева Б. Айман-Шолпан: ескі эпосқа жаңа көзқарас // Ақиқат. – 2010. – № 10.
20. Путилов Б.Н. Героический эпос и действительность. – Л., 1988. – 176 с.
21. Ибраев Ш. Эпос әлемі. – Алматы: Ғылым, 1993. – 296 б.
22. Тоқмырзин Қ. Тарихи жыр тұлғалары хақында // Егемен Қазақстан. – 2012. – 22-сәуір.

23. Батырлар жыры. 1 том. Үшінші басылуы. – Алматы: Қазақтың мемлекеттік көркем әдебиет баспасы, 1963.
24. Қасқабасов С. Фольклор туралы. – Алматы: «Жібек Жолы», 2009. – 303 б.
25. Қазақстан. Ұлттық энциклопедия. 3 том. Г-Ж. / Бас ред. Ә. Нысанбаев. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясының» Бас редакциясы, 2001. – 720 б.
26. Жүнісова Ж. Айман-Шолпан» кысасының тілі // Ана тілі. – 2014. – 09.05.
27. Жүнісова Ж.Ә. «Айман – Шолпан» жыры лексикасының этнографиялық сипаты // <http://www.enu.kz>.
28. Арғынбаев Х.А. Қазақ халқындағы семья мен неке (тарихи этнографиялық шолу). – Алматы: Ғылым, 1973.
29. Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. 1-том. А-Д. – Алматы: DPS, 2011. – 736 б; 5-том. Ө-Я. – Алматы: Азия Арна, 2014. – 840 б.
30. Қатран Д. Қазақтың дәстүрлі ас-тағам мәдениеті: тарихи-этнологиялық зерттеу. – Алматы: ҚазМӨҒЗИ, 2002. – 208 с.
31. Қазақ тілінің сөздігі / Жалпы ред. басқарған Т. Жанұзақов. – Алматы: Дайк-Пресс, 1999. – 968 б.
32. Арғынбаев Х., Мұқанов М., Востров В. Қазақ шежіресі хақында. – Алматы: Атамұра, 2004. – 204 б.
33. Халық поэмалары. Айман-Шолпан. 1 том. Редакциясын басқарған Қ.Жұмалиев. – Алматы, 1957. – 142 б.
34. Әбілқасымов Б. XIX ғасырдың екінші жартысындағы қазақ әдеби тілі (Баспа нұсқалар тілі негізінде). – Алматы: Ғылым, 1982.
35. Қасқабасов С. Қазақ фольклорындағы тұтастану құбылысы // Жаназық. Әр жылғы зерттеулер. – Астана: Аударма, 2012. – 584 б.
36. Тынышпаев М. Материалы к истории киргиз-казахского народа. – Ташкент, 1925.
37. Кузеев Р.Г. Происхождение башкирского народа. Этнический состав, история расселения. – Москва: Наука, 1974. – 576 б.
38. Сыздықова Р., Қойгелдиев М. Қадырғали би Қосымұлы және Жылнамалар жинағы. – Алматы, 1991. – 257 б.
39. Мұратбаев Ж. Тәуке ханның бас әзіреті // Қазақ елі. – 1996. – 26 ақпан. – 17-18 бб.
40. Мейер Л. Киргизская степь Оренбургского ведомства // Материалы для географии и статистики России. – СПб.: Тип. Э.Веймара и Ф.Персона, 1865. – 288 с.
41. Левшин А.И. Описание киргиз-казачьих или киргиз-кайсацких орд и степей / Под общей редакцией академика М.К. Козыбаева. – Алматы: Санат, 1996. – 656 с.

МАЗМҰНЫ

Кіріспе	3
---------------	---

Батырлық жырлар

Алпамыс батыр.....	10
Қобланды батыр	89
Қамбар батыр.....	135
Аңшыбай батыр және оның ұрпақтары	182
Абылай хан	237

Ғашықтық жырлар

Қыз Жібек	258
Айман – Шолпан	344
Түйіндеме.....	409
Резюме	411
Summary	413